

Vyhlášení:

Čestně vyhlášuji, že jsem předkládanou rigorózní práci napsal samostatně a uvedl v ní veškerou citovanou literaturu a internetové zdroje.

.....

vlastnoruční podpis

V Olomouci, únor 2015

Poděkování:

Můj dík patří rodičům za podporu v mém úsilí a zároveň i přátelům za společně strávený čas zde v Olomouci. Stejně tak děkuji Univerzitě Palackého v Olomouci za skvělé intelektuální podmínky pro zhotovení práce.

ANOTACE

Mgr. Petr Čáp, Individualismus: vynucená strategie, nebo svobodná volba?

Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie

Rigorózní práce, 120 stran, 2015.

Předkládaný text je teoretickou sociologickou studií. Centrálním tématem je proces individualizace a individualismus v soudobé sociologické teorii, v jejímž rámci je veden rozpor mezi diskurzem disciplíny a osvobození. Zatímco první přístup rozumí individualismem aktérovu vynucenou strategii, druhý zase jeho svobodnou volbu. Ambicí textu je oba přístupy korektně interpretovat a vzájemně porovnat. Práce je strukturovaná celkem do čtyř kapitol. Prvá stručně definuje pojmy individualizace a individualismus a naznačuje tradici obou diskursů v rámci klasické i soudobé sociologie. Druhá kapitola je věnována detailnímu výkladu individualismu jako vynucené strategie v teorii rizikové společnosti Ulricha Becka, zatímco třetí se zaměřuje na interpretaci individualismu jako svobodné volby v hyperkonzumní společnosti Gillese Lipovetského. Poslední část je věnována samotnému srovnání obou přístupů prostřednictvím čtyř identifikovaných témat. Závěr práce vychází z poznání, že oba přístupy mohou být v moderní společnosti platné, přičemž vždy je důležité identifikovat, k čemu konkrétně se individualismus aktéra vztahuje.

Klíčová slova: individualizace, individualismus, vynucená strategie, svobodná volba, pracovní trh, spotřební trh, Ulrich Beck, Gilles Lipovetsky.

ABSTRACT

Mgr. Petr Čáp, Individualism: Enforced Strategy or Free Choice?

Palacký University in Olomouc, Faculty of Arts, Department of Sociology,
Andragogy and Cultural Anthropology

Rigorous thesis, 120 pages, 2015.

The presented thesis is a theoretical and sociological text. The main topic is an individualization process and individualism in a contemporary sociological theory where is recognized a dispute between a disciplinization and liberation discourse. While the disciplinization discourse understands by individualism an enforced strategy, the liberation discourse defines individualism as a free choice. The aim is to correctly interpret both discourses and compare them. The text is structured into four chapters. The first one defines the notion of individualization and individualism and indicates a tradition of both discourses both in the classical and contemporary sociology. The second chapter is dealing with a detail interpretation of individualism as the enforced strategy by mean of Ulrich Beck's risk society. The third one is centered at an interpretation of individualism as a free choice by mean of Gilles Lipovetsky's hyperconsume society. Final chapter compares both discourses by identification of four major topics. The most significant cognition of the thesis is that both discourses might be valid in the modern society as it is always important to identify to what actor's individualism is related.

Key words: individualization, individualism, enforced strategy, free choice, labour market, consume market, Ulrich Beck, Gilles Lipovetsky.

OBSAH

Úvodem	7-14
Kapitola 1: Sociologie, diskurz disciplíny a svobody	15-26
1.1. Individualizace a individualismus v klasické sociologické teorii	15-20
1.2. Individualizace a individualismus v současné sociologické teorii	20-27
Kapitola 2: Individualismus jako vynucená strategie: Riziková společnost Ulricha Becka	28-57
2.1. Úvodem	28-29
2.2. Modernita jako dvoufázový a ambivalentní proces	29-50
2.3. Reflexivní modernita	50-52
2.4. Shrnutí	52-58
Kapitola 3: Individualismus jako svobodná volba: Hyperkonzumní společnost Gillese Lipovetského	58-93
3.1. Úvodem	59-60
3.2. První fáze modernity	60-66
3.3. Na prahu postmoderní společnosti	66-79
3.4. Od postmoderní k hyperkonzumní společnosti	79-88
3.5. Shrnutí	88-93
Kapitola 4: Srovnání koncepcí	94-113
4.1. Modernita jako proces	94-98
4.2. Individualizace a individualismus	98-101

4.3. Sociální integrace, socializace a aktér	101-107
4.5. Odlišná analýza stejné doby: úvaha místo závěru	108-113
Bibliografie	114-120
Literární zdroje	114-119
Elektronické zdroje	119-120

Úvodem

Sociologie je produktem historického přechodu od společnosti tradiční k společnosti moderní a je tak stará jako moderní společnost sama. Vznikla v časech ekonomických, společenských a politických revolucí v průběhu 18. a 19. století jako reakce na tyto události. V oblasti hospodářství a společenského soužití byly tyto změny vyjádřeny průmyslovou revolucí, v oblasti moci vznikem národních svrchovaných států. Zatímco úkolem politických a ekonomických věd bylo analyzovat změny v systému mezinárodních vztahů respektive hospodářství, sociologii připadla úloha analyzovat rozpad předmoderních institucí, organizací a norem a vysvětlit či porozumět vzniku nových, moderních struktur a jejich obnovenou vazbu na jedince.

Moderní společnost se v sociologické teorii vyznačuje celkem čtyřmi vlastnostmi (srov. Keller 2007a: 9, 2007b: 60–68)¹. Mimo generalizaci vztahů, funkční diferenciaci svých subsystémů a racionalizaci je to proces individualizace a individualismus samotných moderních aktérů. Tyto čtyři charakteristiky dělají na rozdíl od tradiční společnosti z modernity mnohem abstraktnější, specializovanější, účelovější a rozvolněnější společenskou formaci.

Individualizace vyjadřuje proces změny ve vztahu jedince a společnosti. Ve své původní podobě jde o přechod od tradiční pospolitosti k společnosti průmyslové, kdy rostla osobní svoboda jednotlivce, rozšiřovaly se možnosti jeho voleb, uvolňovaly se sociální role a vztah k rodinné pospolitosti nebo náboženské organizaci (srov. Librova 2010: 127). Naproti tomu individualismus je postoj, představa či názor, podle něhož má jedinec větší význam než jakýkoliv kolektivní útvar. Individualismus zdůrazňuje jedincovy zájmy, jeho svobodu a jeho volbu (srov. Librova 2010: 128; Marshall 1998: 304). Sociologický slovník (Linhart, Vodáková 1996: 421–422)

¹ Generalizací vztahů je myšlen přechod od společenských vazeb na konkrétní lidi a situace v rámci cechovní výroby k zobecněným a neosobním vztahům velkých formálních organizací, jejichž charakter je přiblížen v další části textu. Funkční diferenciací subsystémů se míní samostatný rozvoj ekonomiky, kultury, politiky, vědy nebo práva nezávisle na sobě a především na náboženství jako původnímu tmelu tradiční společnosti. Do třetice racionalizací se míní účelové, efektivní, předpověditelné a kontrolované jednání na úrovni aktérů, institucí a organizací (srov. Keller 2007b: 60–68).

odlišuje celkem tři roviny individualismu. (1.) Může to být buď postoj dávající přednost před všemi kolektivy nebo (2.) politická doktrína omezující roli státu s důrazem na práva jednotlivce a (3.) do třetice také filosofická koncepce, kde individuum je cílem samo o sobě s jeho posláním seberealizace a sebekultivace. O procesu individualizace se *Velký sociologický slovník* nijak nezmiňuje, přesto individualizaci chápeme jako proces rozvolňování vazeb mezi aktérem a společností nebo jiným společenským útvarům, jako vznik většího prostoru pro jedince. Tento proces ústí v individualismus jako aktérovu vlastnost, kdy tento charakter může iniciovat svou vlastní nebo i společenskou změnu. Německý sociolog Peter Wagner (1994, 2001) ve své historické analýze modernity ukazuje, jak je individualizace a individualismus přítomen v moderní společnosti od jejího počátku a jak se přítomnost mechanismů individualizace proměňuje.

Dle Wagnera prošla modernita doposavad dvěma fázemi vývoje, přičemž od poslední třetiny 20. století vstupuje do svého třetího období. První fáze, kterou nazývá omezeně liberální, se datuje od konce 18. století po sedmdesátá léta 19. století a je charakteristická zmíněnými politickými, ekonomickými a sociálními změnami. Tyto změny byly dle Wagnera vedeny v diskurzu rovnoprávnosti a svobod jednotlivce jako dědictví demokratických revolucí ve Francii a Spojených státech amerických. Omezenost tohoto liberálního přístupu však dle Wagnera spočívala v tom, že masivní skupiny obyvatelstva (nemajetní, ženy, rasové a etnické menšiny) byly z projektu modernizace vyloučeny. Na jejich sociální exkluzi se tak po pádu stavovských bariér nic nezměnilo. Na druhé straně se v tomto období rodila nově privilegovaná podnikatelská vrstva ztvárněná majiteli rodinných firem, které reprezentuje převážně bílý muž jako hlava malého podniku i rodiny. Wagner tuto situaci interpretuje jako krizi liberálního myšlení a toto období je zakončeno první krizí modernity (srov. Wagner 2001: 149–150). Jinými slovy se tak Wagner domnívá, že za pokračující dezintegrací masivní skupiny obyvatelstva stála nefunkční liberální politika, která sice obhajovala konstituci modernity jako svobodné a právní společnosti, ale byla schopna integrovat jen omezenou skupinu obyvatel. Reakcí na takto postupující individualizaci byl vznik národních a sociálních hnutí, které stály u zrodu organi-

zované modernity. Právo svobody tak nebylo využito pro vznik masivní skupiny podnikatelů jako způsob adaptace na moderní podmínky, ale jako manifest proti tehdejší dezintegrujícím podmínkám. Důležitou roli začal hrát národní stát, v jehož hranicích došlo k reorganizaci a vzniku společnosti práce.

Výdělečná práce začala být od konce 19. století masivně vázána na průmysl a formální organizace² a to v prostoru nejprve národního a později sociálního státu. Prosadila se druhá fáze modernity, kterou Wagner označuje jako organizovanou (srov. Wagner 2001: 40). Tato organizovanost znamená, že namísto individualismu z první fáze nastupuje kolektivismus a požadavek podnikatelské autonomie je vystřídán kooperací určenou neosobním cílům velkých formálních organizací. Organizovaná modernita naplňuje svůj ideál, když všechny své členy plně integruje v roli zaměstnanců i spotřebitelů formálních organizací, občanů sociálního státu, konzumentů kultury nebo vojáků v armádě (srov. Keller 2007a: 8). Na jedné straně se tak národním státům prostřednictvím institucí organizované modernity podařilo integrovat původně vyloučené z fáze předchozí, zapojit je do nově vznikající zaměstnanecké společnosti a tím i organizovaně vyrábět, vzdělávat, léčit, bádát nebo válčit. Na straně druhé si však toto kolektivní úsilí vyžadovalo omezení svobody a rozvoje jednotlivců na úkor utlačivých byrokratických struktur a v průběhu 20. století byla takto koordinovaná aktivita zneužita i pro státem organizované násilí.

Výše popsané období organizované modernity však v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století postupně končí. Nastoupila nová vlna sociálních hnutí, která vyústila ve druhou krizi modernity. Tato nová sociální hnutí na rozdíl od první krize volají po větší individualizaci aktérů, osvobození od organizovanosti, disciplíny a strnulosti moderní společnosti a tím i rozšíření prostoru pro vlastní volbu a iniciativu. Ve Wagnerově pojetí nastupuje třetí a zároveň i současná fáze modernity, kterou označuje jako rozšířeně liberální (srov. Wagner 1994: 175–193), pro niž je charakteristická

² Formálními organizacemi se v tomto textu rozumí uměle vytvořený nástroj koordinace aktivit většího počtu lidí za určitým pevně stanoveným cílem. Patří mezi ně organizované aktivity v oblasti výroby, zdravotnictví, vzdělání, vědy a vojenství (srov. Keller 2007a: 9).

kultura podnikání (srov. Wagner 1994: 164–167). Ta nahrazuje strnulé, hierarchické a centralistické formální organizace zeštíhlenými firmami, jejichž výroba a služby jsou založeny na síti subdodavatelů. Tato transformace je doprovázena osvobozením organizačního člověka, který od zaměstnanecké konformity a poslušnosti přechází k podnikatelské kreativitě a seberealizaci.

Wagnerův historický rozbor moderní společnosti je v originále samozřejmě mnohem obsáhlejší. Detailněji rozebírá limity liberálního přístupu z první fáze, stejně jako vzestup i tragédii organizovanosti druhé fáze a perspektivy současné třetí fáze. Pro naše účely je však cenné, že na takto pojatém výkladu se ukazuje svár o podobu moderní společnosti, který stejný autor vymezuje jako diskurz svobody a disciplíny, tedy neustálou tendenci mezi uvolněním a kontrolou (srov. Wagner 1994: 5–8). Jinými slovy, zatímco převahu diskursu osvobození můžeme sledovat v první, omezeně liberální fázi modernity, organizovaná modernita se vyznačuje paradigmatem disciplíny. „*V současné společnosti sítí³ se pak rozhoduje o tom, zda se bude realizovat projekt další a univerzálnější liberalizace celé společnosti a emancipace jejich členů, anebo zda se umocní riziko rozkladu institucí a rozpadu sociální soudržnosti*“ (Keller 2005: 27). V zásadě tak při výkladu modernity můžeme narazit na dva typy autorů. Zatímco podle jedněch se povaha modernity odvíjí od svobody, podle druhých je nejvýznamnějším rysem modernity disciplína. Co tedy znamenají oba diskurzy v kontextu individualizace a individualismu?

Obecně lze říci, že diskurz svobody oceňuje emancipační charakter modernity, individuální osvobození, pocit autenticity, když proces individualizace chápe jako vznik většího prostoru pro individua a tím i aktérovu příležitost k autonomii a seberealizaci. Díky individualizaci vznikají pozitivní trendy směrem k větší pluralizaci praktik, k vyšší flexibilitě, k širšímu prostoru pro svobodnou volbu a pro rozhodování každého nezávislého jednotlivce. Liberalizace a demokratizace společnosti má mít podle tohoto diskurzu účinky rovnoprávnosti a klást stejné možnosti všem účastníkům ve všech oblastech společenského života. Je tak jen na aktérech, jak tohoto volného

³ Dle Jana Kellera lze současnou společnost vymezit právě jako společnost sítí (více např. Keller 2007a: 153–166).

prostoru využijí a jakým způsobem budou tvarovat společenské struktury (srov. Wagner 1994: 5-7; Keller 2005: 33-35).

Naproti tomu diskurz disciplíny se vymezuje proti nevázanému individu, když upozorňuje, že postupující individualizací hrozí až společenský rozpad. Tento diskurz je však velmi rozmanitý a dá se shrnout celkem do tří vzájemně se překrývajících linií. První identifikuje postupující individualizaci jako rafinovanou, systémovou a masovou manipulaci s vědomím občanů. Tím je míněno, že pod záminkou ekonomické svobody se spíše vyjevují nové skryté a nenápadnější, o to však účinnější a všudypřítomnější formy moci, než prostor pro větší, například podnikatelskou, seberealizaci. Taková manipulace je pak zdrojem moderní podoby poslušnosti a konformity a prohlubující se sociální nerovnosti. Pro druhou výkladovou linii je disciplína synonymem individualismu jako vynucené strategie aktérů, kteří se systematicky uplatňují. Svoboda je ve skutečnosti vždy disciplinovaně vázána na instituce a strukturálně podmíněna. V neposlední řadě tento diskurs spatřuje v emancipaci individua riziko jak pro integritu společnosti, tak pro integritu samotných individu. Disciplína zde není míněna jako hrozba nebo vlastnost struktur, ale jako systémová potřeba při nejistotě vyplývající ze slábnoucích institucí. Ty již nejsou schopny dostatečně chránit aktéry před sílícím vlivem sociálních rizik, za které může být považována i postupující individualizace (srov. Wagner 1994: 8; Keller 2005: 33-35)

Moderní společnost je tak podle tohoto výkladu vedena polemikou mezi primátem svobody a kontroly, přičemž tento diskurs lze vést i v jiných disciplínách.⁴ Cílem předkládaného textu je však na ose obou diskurzů blíže

⁴ V oblasti politiky lze vést diskusi, zda je žádoucí neustále legislativně a byrokraticky zasahovat do života občanů, nebo osvobodit jejich jednání od státních směrnic (srov. např.: Heywood 1994; Heywood 2004: 61–123; Klíma 2003: 106–124). Stejně tak na úrovni ekonomie existuje diskuze mezi těmi, kteří dávají přednost regulaci a vnějšímu řízení hospodářství a podnikání, oproti těm, kteří věří v účinnost privatizace a deregulace pravidel (srov. např.: Hayek 1994: 323–347; Heywood 2004: 199–220; Krpec, Pšeja eds. 2006: 21–49). V ekologii tento diskurz znamená polemiku mezi těmi, kteří vymezují normativní vztah mezi člověkem a přírodou umělými zásahy do přírody, oproti těm, kteří upřednostňují volný rozvoj přírody (srov. např.: Kalamita tisíciletí – chráníme Šumavu, ne kůrovce 2015, Librová 2005). A poslední příklad, i ve sportu možno sledovat didaktickou debatu mezi na jednu stranu *řízeným stylem* a tak zvaným *samostatným objevováním*. Na jedné straně tak zde stojí experti upřednostňující vládu taktiky a disciplíny u hráčů a hráček, oproti těm, kteří zdůrazňují důležitost hráčského talentu a herní kreativity (srov. např. Psotta, Velenský a kol. 2009). Při uvádění přítomnosti rozporu mezi disciplínou a svobodou jsme si zároveň vědomi, že například svo-

interpretovat a srovnat opoziční přístupy Ulricha Becka (1944–2015) a Gillese Lipovetského (*1944) jako současných sociologů analyzujících proces individualizace a aktérův individualismus.

První kapitola práce je věnována systematizaci obou diskurzů v tradici sociologické teorie, kdy vybraní klasičtí nebo současní sociologové jsou krátkým výkladem a zdůvodněním přiřazování k jednomu ze dvou přístupů. Ambicí zde není podat úplný přehled autorů individualizace jako spíše naznačit výklad modernity podle obou diskurzů, stejně jako zpřehlednit tematizaci individualizace v tradici sociologické teorie a vytvořit tak oporu pro výklad tématu práce právě podle pojetí disciplíny a svobody. Takový úvod do studia problematiky pak nechá lépe porozumět hlavní části textu, naznačuje směry výkladu individualizace a může sloužit pro případné budoucí rozšíření pojetí individualizace na pomezí obou diskurzů.

Druhá kapitola je výkladem diskurzu disciplíny, do kterého je zařazen německý sociolog Ulrich Beck. Tento bohužel nedávno zesnulý společenský badatel je prezentován jako obhájce tvrzení, že individualismus je aktérova vynucená strategie, když život na vlastní pěst je to jediné, co člověku zbývá po emancipaci z dřívějších institucionálních opor a ke svému individualizovanému životnímu stylu je tak strukturálně donucen (srov. Elliot 2002: 293-315, Gabe 2004: 122-125, Keller 2010: 159, 160, Sørensen, Christiansen 2013: 40-59). Přístup Ulricha Becka vychází z koncepce rizikové společnosti. Výklad jeho perspektivy je reprezentován dvěma knihami. První z nich vyšla v roce 1986 v originále s názvem *Risikogesellschaft (Auf Dem Weg in eine andere Moderne)* a do češtiny byla přeložena v roce 2004 jako *Riziková společnost: Na cestě k jiné moderně*. Druhá vyšla v roce 2002 pod názvem *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences* a byla sepsána společně s ženou Ulricha Becka Elizabethou. Přestože v češtině tato kniha zatím nevyšla, její název se nechá přeložit jako *Individualizace: Institucionální individualismus a jeho sociální a politické důsledky*.

boda v ekologii nemusí znamenat to samé, ba dokonce může být i v přímém rozporu s tím, co může znamenat liberální pojetí ekonomie. Primárním cílem je zde pouze poukázat na to, že obdobný diskurz lze vést i v jiných disciplínách.

V rámci třetí kapitoly věnované diskursu osvobození je francouzský sociolog Gilles Lipovetsky vykládán jako zastánce teze, že individualismus je aktérova svobodná volba. Emancipace individua zde dominuje nad determinovaností, když osobní inklinace a přání jsou mocnější než strukturální tlaky a nutnosti (srov. Keller 2012: 96-99, Kubátová 2010: 97-101, Petrušek 2006: 159-162). Perspektiva osvobozujícího diskursu je reprezentována postmoderní respektive hyperkonzumní společností Gillese Lipovetského. Učení tohoto francouzského sociologa je vnitřně poměrně proměnlivé a tak výklad vychází hned z několika knih. Monografie *Éra prázdnoty. Úvahy o současném individualismu* byla poprvé vydána v roce 1983 v originále pod názvem *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain*. V češtině vyšla v roce 2001. V roce 2004 autor své předchozí myšlenky reviduje do poněkud útlejší knihy *Les temps hypermodernes*, která se na český trh dostala teprve před dvěma roky pod názvem *Hypermoderní doba*. V roce 2006 Lipovetsky teorii hypermoderní společnosti doplňuje pod názvem *Le bonheur paradoxal. Essai sur la société d'hyperconsommation*. Česky vychází tato kniha o rok později s překladem *Paradoxní štěstí. Esej o hyperkonzumní společnosti*. K doplnění a zpřesnění celého výkladu jsou využity další dvě knihy. Prvá o proměnách módy s názvem *Říše pomíjivosti: móda a její úděl v moderních společnostech*, která v češtině vyšla v roce 2002, zatímco v originále pod názvem *L'Empire de l'éphémère: la mode et son destin dans les sociétés modernes* již v roce 1987. Druhá monografie, která v tomto textu slouží ke specifikaci Lipovetského výkladu, vyšla v originále pod názvem *Le Crépuscule du devoir* v roce 1992, v překladu *Soumrak povinnosti* v roce 1992.

Poslední část textu rozebírá podobnosti a odlišnosti obou sociologů. Relevantnost srovnání obou autorů nevyhází jen z citovaných předpokladů o vzájemné odlišnosti a následné ukázky existence obou diskursů v sociologické teorii. Oprávněnost volby těchto autorů je podepřena i tím, že jak Beck, tak Lipovetsky jako současníci diagnostikují stejnou dobu. Hlavní teoreticko-výzkumná otázka této práce je tak odvozena od předpokládaných odlišností obou autorů i diskurzů: Je individualismus vynucenou strategií, nebo svobodnou volbou aktéra? Další otázky, na které má text ambice od-

povědět, jsou: Na co přesně se váže individualizace a individualismus? Může být individualizace rizikem i darem svobody? Odkud pochází proces individualizace? Způsobuje individualizace sociální dezintegraci? Znemožňuje individualizace socializaci, nebo ji naopak umožňuje?

Kapitola 1

Sociologie, diskurz disciplíny a svobody

1.1. Individualizace a individualismus v klasické sociologické teorii

Proces individualizace stál u zrodu moderní společnosti v její omezeně liberální fázi, aby byl utlumen v rámci organizované modernity. Pro účely této práce jmenujme Augusta Comta (1798-1857) a Herberta Spencera (1820-1903) jako zástupce první fáze modernity a Emila Durkheima (1858-1917) a Maxe Webera (1864-1920) jako autory druhé fáze modernity. Zmínění klasici sociologického myšlení si v tomto přechodném období pokládali otázku, jak vymezit vztah mezi aktérem a společností, do jaké míry byl žádoucí nastupující proces individualizace v omezeně liberálním období a co vyplývá pro aktéra z nastupující organizované modernity. Z jejich názorové odlišnosti je dostatečně patrna přítomnost sporu mezi diskurzem disciplíny a svobody. Kritérium výběru těchto čtyř klasiků je určeno nejen jejich zájmem o individualizaci na ose studovaného diskurzu, ale i z významností pro tradici samotného sociologického učení a tím i vysoké frekvence jejich citace v sociologických učebnicích a textech (srov. např.: Keller 2005, Nisbet 1967, Mucha 2007, Slattery 2003, Šubrt ed. 2007, Wagner 1994, 2001)⁵.

⁵ Přestože ambicí v této části textu není podat úplný výčet klasiků sociologického učení, doplníme zmíněný redukováný výběr o některé další, v jejichž díle se téma individualizace byl jen okrajově zmiňuje. Karel Marx (srov. Marx 1967; Beck 2004:132; Wagner 1994: 7) viděl v individualizaci hrozbu odcizení i podmínku jak sjednotit dělnickou třídu. S postupující tržní liberalizací se na jedné straně sice individua odcizovala své rodové podstatě a tím se kolektivně zhoršovaly i životní podmínky dělnictva. Tato pauperizace však nevedla k atomizaci, ale byla podmínkou a příležitostí k solidaritě a následné konstituci dělnické třídy. Ferdinand Tönnies (srov. Keller 2005: 162-166) zase individualizaci chápal jako indikátor negativních časů pro moderní společnost oproti předchozí komunitní pospolitosti. Georg Simmel (srov. Simmel 2011; Pelikán, Librova 2009:90) odlišoval kvantitativní a kvalitativní individualismus, přičemž individualizaci chápal jako charakteristickou součástí moderní společnosti. Modernita je však pro Simmela vysoce ambivalentní když na jedné straně nutí aktéra k uniformitě a podobnosti, aby zároveň i umožňovala osobní růst jeho jedinečnosti. V učení Vilfréda Pareta (srov. Keller 2005: 291-326) nenajdeme příliš zájem o proces individualizace jako spíš o samotné individuum, které je charakteristické svými rezidui.

Zakladatel vědy o společnosti A. Comte (srov. Blecha 1998: 121 až 122; Comte 1927; Keller 2005: 57) rozděluje své učení na sociální dynamiku a statiku. Zatímco dynamikou jsou míněny zákony společenského vývoje, statikou podmínky fungování společenského řádu. Mnohem podstatnější pro společenskou stabilitu je pak právě sociální statika, která určuje společenskou integritu. Za moderní záruky stability Comte považoval instituce rodiny, církve a státu, z nichž je odvozen i plně integrovaný jedinec. Stabilizující pokrok měl být zabezpečen vědeckou organizací, která má zásobovat společnost přesným věděním pro předvídání následujícího vývoje. Jinými slovy, nově vznikající prostor po nefunkčních institucích tradice nechal jako žádoucí příležitost pro seberealizaci individua, ale jako riziko pro integritu společnosti a samotných jedinců, který měl být ihned vyplněn nadindividuálními strukturami. Postupující individualizace tak měla být zastavena institucemi sociální statiky, kdy případné osvobození jedince od těchto institucí v Comtově pojetí není darem svobody, ale známkou odcizení. Individualizaci jako rozvolňování vazeb jedince a kolektivních útvarů a aktérův individualismus jako jeho postoj nevole vůči determinaci společenských formací tak lze u Comta vykládat jako krajně negativní a nežádoucí procesy. Naopak, v jeho učení je to jedinec, který se má podřítit společnosti a jednat pro její účely, což v konečném důsledku prospívá integritě systému i individuů.

Pro H. Spencera (1898) jsou individualizace a z něj plynoucí individualismus vítané fenomény v moderní společnosti. Spencer ovlivněn klasickým ekonomickým liberalismem na rozdíl od Comta oceňuje rozvolňující účinky a dopady individualizace na společnost i jedince. Ve vojenské společnosti, která je dle Spencera typická pro dobu předmoderní, nebylo pro svobodu a osobní rozvoj jedince místo. Společnost měla podobu kasáren, kde pozice uniformovaného člověka byla jasně definována. Vynucenou specializací byl aktér podřízen imperativům společnosti a jakýkoliv osobní rozvoj zcela utlumen. Naproti tomu moderní společnost umožňuje a podporuje vlastní rozvoj osobnosti a v rámci práva se nekladou meze iniciativám, aktivitám a osobním cílům. Každý má tak možnost dělat co a jak chce, pokud jeho jednání není v rozporu s právem, respektive neomezuje svobodu dru-

hého. Svobodný a nadaný aktér pak není prospěšný jen sám sobě, ale jeho tvůrčí jednání má blahodárné účinky na společenský vývoj. Od předmoderních vojenských poměrů se tak osvobozuje nejen individuum, ale i celá společnost prostřednictvím přechodu od plnění celospolečenských úloh k plnění cílů individua.

Další z klasiků sociologie, Max Weber (1980), vykládá proces individualizace a individualismus v moderní společnosti prostřednictvím koncepce byrokracie (srov. Schroer 2001; Sørensen, Christiansen 2013: 53).⁶ Charakteristickým rysem moderní společnosti na prahu organizované modernity není dle Webera osvobozený, ale podřízený jedinec a to prostřednictvím postupující racionalizace, ze které vyplývá i byrokratizace společnosti. Weber si všímá, jak proces individualizace, který sice stál u zrodu moderní společnosti, postupně ustupuje procesu byrokratizace správního systému, který je nezbytným a doprovodným jevem moderních masových demokracií (srov. Keller 2007a: 27). Moderní jedinec tak byl osvobozen od tradičních pout jen na krátký čas, aby začal podléhat neméně mocným a neosobním tlakům moderní byrokracie.

Nástrojem moci a nadvlády v moderní společnosti potažmo v byrokracii je tak zvané legální panství. Myšlenkou legálního panství se rozumí

⁶ Německý sociolog Markus Schroer (2001) odlišuje v sociologické teorii celkem tři druhy individualizace. První z nich nazývá *negativní* a řadí do něj právě Webera a dále pak Adorna, Horkheimera a Foucaulta. Tato negativní individualizace se vyznačuje manipulativním a neosobním systémem, jehož úkoly jsou plněny zdánlivě svobodnými jedinci, kteří však ve skutečnosti vyrůstají v silně kontrolovaných a disciplinovaných podmínkách moderní společnosti. Druhý typ individualizace Schroer vymezuje jako pozitivní a přiřazuje ho autorům funkcionalismu, především pak Durkheimovi, Parsonsovi a Luhmannovi. Pozitivní individualizace zde znamená, že účinky tohoto procesu jsou natolik vyvážené, že prospívají jak stabilitě normativního řádu, tak individuálnímu rozvoji. Naopak nekontrolovaná individualizace zde figuruje jako hrozba hodnotového konsensu v moderní společnosti. Přílišnou emancipací individua hrozí rozvrat hodnotového systému společnosti a tím i celá jeho integrita. Třetí podobu individualizace v sociologické teorii nazývá Schroer ambivalentní. Sem řadí autory jako G. Simmel, N. Elias a U. Beck. Tento přístup vykládá nikoliv jako zdání svobody nebo systémovou hrozbu, ale jako velmi ambivalentní proces. Na jedné straně se zde otevírají možnosti pro osobní rozvoj, přičemž ale ne každý aktér je schopen unést tuto osobní zodpovědnost. Modernita tak na jedné straně individualizuje, zároveň však i standardizuje a disciplinuje.

Ke Schroerově pojetí je zároveň nutno dodat, že ve svém výčtu podob individualizace zcela pomíjí ten přístup, který je v této práci nazván jako diskurz svobody. Schroer nezahrnuje ty autory, kteří v individualizaci vidí jednoznačně pozitivní důsledky prostřednictvím možnosti svobodné volby. Nezmiňuje ty, kteří právě ve svobodném jednání vidí příležitost symbiózy pro aktéra i systém, když možnost osobního rozvoje je prospěšná pro plnění osobních cílů i celospolečenských úloh.

vztah, kdy podřízený plní příkazy svých nadřízených panů jakoby ze své vlastní vůle, když legitimita těchto nařízení vyplývá z obecně platných norem, které jsou závazné pro všechny členy (podřízené i nadřízené) společnosti. Moderní člověk je byrokracií bytostně svázán, když veškerá jeho činnost je doprovázena takovým způsobem správy (školství, věda, průmyslová výroba, armáda) nebo je v takové byrokratické organizaci sám zaměstnán. Sama byrokracie má pro člověka dehumanizující a disciplinující účinky. Od člověka se vyžaduje přísně účelově racionální jednání, které je podřízeno imperativu platných norem a pravidel při sledování neosobní cíle. Jedinec tak propůjčuje svou svobodu neosobnímu systému, který naopak zcela sleduje jen své vlastní cíle. Charakter disciplíny je zdůrazněn tak zvanou „informační asymetrií“ (srov. Loužek 2005: 213). Touto nerovností je míněna informační převaha byrokratické správy o své agendě. Tímto způsobem tak vždy snadno přesvědčí veřejnost nebo politiky o své nenahraditelnosti, čímž zároveň posiluje svou pozici, když prostřednictvím takového informačního náskoku uniká kritice.

Posledně, E. Durkheim (2004) vidí v individualizaci kladné i záporné aspekty. Na jednu stranu sleduje její demokratizační účinky, zároveň si však všímá i anomického efektu na jedince i společnost. Společnost má dle Durkheima evoluční charakter, a tak modernita jako pokročilá fáze společenského vývoje je mimo jiné charakteristická svým tolerantnějším vztahem k jedinci, kdy na rozdíl od doby minulé přiznává individuovi rozsáhlé svobody, respektuje jeho autonomii a legitimizuje jeho svobodné rozhodování. Tato svoboda se však může uskutečňovat jen v mantinelech solidarity prostřednictvím dělby práce. Dělbá práce individualizaci nelimituje, ale naopak umožňuje, když svou specializací se jedinec individuálně zdokonaluje a přitom je plně společensky integrován. „*Individualita celku vzrůstá současně s individualitou částí*“ (Durkheim 2004: 15). V ideálním případě tak individualizace a zespolečnění probíhá ve stejný okamžik, přičemž čím je jedinec samostatnější, tím více závisí na společnosti. Pokud se ale lidské jednání odchyluje od organizačního pouta dělby práce a přestává tak být solidární, člověk začíná žít sám, odloučený od celku společnosti. Individualismus se proměňuje v egoismus a člověku hrozí, že se pro něj život stane

nesnesitelný. Absolutní nedostatek společnosti v jedinci ústí v egoistickou sebevraždu jako výsledek anomického jednání. (srov. Keller 2005: 211 až 224)⁷. Vyjádřeno Durkheimovými slovy: „*Nemůžeme chtít opustit společnost a zároveň zůstat lidmi, když svoboda se stala skutečností jen ve společnosti a jejím prostřednictvím*“ (Durkheim 1998: 70). Individualizace je tak v Durkheimově pojetí žádoucí, pokud je dávkována přiměřeně, neohrožuje společenskou solidaritu jako základ její jednoty, přispívá společenskému a odtud i individuálnímu rozvoji. Ve své vypjatě osvobozující podobě však může mít anomické, tedy dezintegrující účinky pro společnost i aktéra.

Je zřejmé, že již v klasickém období sociologie na pomezí omezeně liberální a organizované modernity lze identifikovat oba individualizační diskurzy. Nejhorlivějším zastáncem disciplíny je Comte, který se doslova děsil nastupujícího osvobození jako rozkládací síly společenských pout. Naopak právě v moderních autoritativních institucích pod patronátem vědy lze eliminovat nejistotu a riziko osamění. Disciplína jedince má zde vést k budování silného vztahu mezi systémem a individuem a tím i k společenskému pokroku.

Naproti tomu Spencer jako zastánce opačného diskursu vítá příchod moderní společnosti jako indikátoru žádoucího osvobození subjektu. Právě nově vznikající prostor je darem tvůrčí schopnosti individua a konečně umožňuje se prosadit těm nejnadanějším. Výhoda tohoto nového a liberálního uspořádání spočívá v tom, že osobní rozvoj se nevyklučuje s rozvojem společenským. Absence jakýkoliv zásahů do života individua dává těm nejnadanějším klid a prostor pro rozvoj jejich talentu, ze kterého prosperuje celá společnost. Spencer tak rozhodně nesouhlasí s těmi, kteří v emancipaci vidí prospěšnost jen pro určitou část celku, přičemž zbylé z moderní společnosti vyřazuje. Zatímco tak Wagner popsal Spencerovu dobu jako omezeně liberální, sám Spencer se domníval, že z nabyté svobody budou prosperovat všichni.

⁷ Sebevražda však u Durkheima nemusí nutně plynout pouze z vyhoceného individualismu. Altruistická sebevražda je naopak momentem, kdy je člověk zcela přesycen společností a trpí nedostatkem své osobní svobody. Individuum tak v důsledku společenského pohlčení obětuje svůj život ve jméno společnosti.

Max Weber nesdílí Comtovo volání po disciplíně a ani se nedomnívá, že by moderní společnost šla k důsledné liberalizaci. Z přechodu od omezeně liberální k organizované modernitě vyplývá vysoce disciplinovaná, racionalizovaná a byrokratická formace, která má nakročeno k deindividualizaci a regulaci individua. Byrokracii lze na jednu stranu považovat za stabilizující prvek moderní společnosti, na rozdíl od Comta však Weber nepředpokládá, že by institucionální útlak prospíval jedinci i systému. Je to naopak systém, který z celého uspořádání vztahu podřízenosti a nadřízenosti těžší, zatímco aktérům zbývá sledovat jen neosobní cíle.

Posledně, pro Durkheima je individualizace podobně jako pro Spencera vítaným znakem, když signalizuje pokročilejší a tedy i svobodnější fázi společenského vývoje. Aby však modernita nebyla omezeně inkluzivní, musí být aktérův individualismus rozvíjen solidárně, tedy v rámci dělby práce. V ideálním případě tak dochází k osvobozující disciplíně, která umožňuje individuální rozvoj, který je kontrolován mírou prospěšnosti v rámci dělby práce. Weberova byrokratická disciplína je tak u Durkheima nahrazena solidaritou vázanou na dělbu práce, která nemá dehumanizující a deindividualizační účinky, ale v přiměřené míře individualizuje a zespolečňuje. Nesolidarností, tedy absencí na dělbě práce však může individualismus snadno přejít k egoismu a stejně jako u Comta k odcizení.

Polemika obou diskurzů je patrna již v zárodcích modernity a přechodu od první k druhé fázi. Zatímco jedni oceňují liberalizační tendence, jiní naopak varují před společenským rozpadem nebo naopak až příliš intenzivní regulací jednotlivců na úkor expanzivních struktur. Podobnou tendenci lze sledovat i u autorů od sedmdesátých let 20. století. Zatímco však první krize modernity byla rámcována posunem od individualizace k deindividualizaci, druhá krize modernity je definována přesně opačnou tendencí.

1.2. Individualizace a individualismus v současné sociologické teorii

Dle Wagnerovy periodizace studovali klasici sociologického učení procesy individualizace v období přechodu od omezeně liberální k organizované modernitě. Její organizovanost spočívala v rozmachu formálních

organizací, kdy individuální svoboda aktérů byla integrována v rámci organizovaných praktik nadindividuálních formací. Významná část dvacátého století je tak rámcována organizačním člověkem, který osciluje mezi tendencí k osvobození od útlaku těchto organizací a požadavkem disciplíny těchto útvarů. Od šedesátých let se však spor mezi oběma diskurzemi zintenzivňuje, když sílí požadavky po širší autonomii a deregulaci jedinců, zatímco na druhé straně stojí obavy z nových hrozeb postupující společenské dezorganizace a vzniku nových sociálních rizik (srov. Bennet 1991: 13–27, Keller 2005: 32–33, Keller 2007a: 153–166).

Tyto společenské ohlasy nachází svůj odraz i v sociologické debatě, kdy se opět definuje, identifikuje a hledá přiměřený vztah aktéra se společenským systémem. Procesem individualizace, jeho povahou a vzájemným vlivem na aktérův individualismus se v rámci diskurzu svobody a disciplíny zabývá několik soudobých sociologů. Za všechny si přiblížme pojetí A. Tourainea (*1925), J. Habermase (*1929), A. Giddense (*1938) a Z. Baumana (*1925) doplněné o povahu zkoumání individualizačního procesu v české sociologii. Kritérium výběru těchto autorů je obdobné jako v předchozím případě. I zde se jedná o nejčastěji citované tentokrát soudobé sociology v sociologických učebnicích a textech (srov. např.: Allan 2006, Keller 2005, Mucha 2007, Martuccelli 2008, Jandourek 2010, Šubrt 2001). Zároveň jejich krátká interpretace naplňuje ambice poukázat na přítomnost obou diskurzů v dnešní sociologii, stejně jako nastínit tematizaci současné individualizace u světových i českých autorů.

J. Habermas (2000) pro analýzu moderní společnosti vytvořil tak zvaný dvoustupňový model. Podle něj stojí na jedné straně společenský systém reprezentovaný byrokratickou správou a kapitalistickým podnikáním a na straně druhé životní svět ztělesněný veřejností. Oba dva světy se řídí zcela odlišnou logikou. Zatímco systém jedná účelově, racionálně a dorozumívá se prostřednictvím moci a peněz, veřejnost jedná komunikativně prostřednictvím hodnotově racionálního jednání. Mezi oběma světy existuje oboustranná závislost. Ve společenském systému se produkují prostředky i pro materiální reprodukci životního světa a v životním světě se zase vytváří hodnoty pro společenský systém. Problémem však je, že namísto rovno-

vážného postavení obou světů sledujeme expanzi účelové racionality, moci a peněz. Veřejnost jako původně kontrolní orgán systému se stává nekritická a je postupně pohlcována povahou účelové racionality. Důsledky vyplývající pro modernitu jsou krajně negativní. Imperativy kumulace kapitálu a moci si vynucují přednost před morálně-praktickou a esteticko-praktickou racionalizací a životní svět se tak podřizuje požadavkům hospodářství a správy (Šubrt 2001: 101). To, co může být nazýváno komercializací nebo ekonomizací, Habermas označuje jako kolonizaci životního světa. Habermas tak identifikuje absenci individualizačních mechanismů, které by znovu zabezpečily odlišení veřejnosti a mocenského systému. Veřejnost u Habermase možnost emancipace a odlišení postrádá, protože je pohlcena logikou státní moci. Nápravu hledá Habermas v kořenech modernity, tedy emancipační snaze společenského subjektu po vlastní realizaci (Šubrt 2001: 100). Veřejnost musí na cestě k osamostatnění znovu mobilizovat svou integrativní sílu solidarity, aby se i sama modernita navrátila do rovnovážné polohy.

Koncepce A. Tourainea je v mnohém podobna Habermasově pojetí, avšak při užití jiného pojmosloví. Modernita je stejně jako u Habermase duální, skládající se z instrumentální racionality společenského systému zaměřené na zisk, moc a produkci, a z hodnotové racionality Subjektu zaměřenou na individualismus, kreativitu a solidaritu. Rovnováha však u Tourainea znamená nikoliv vzájemnou závislost, ale striktní oddělenost obou světů (srov. Touraine 1995: 336-342). Normativita modernity vychází z jejích počátků. Subjekt jako ztělesnění touhy po svobodě vybojoval svým vzdorem novou společnost založenou na svobodném jednání a dekolonizoval svůj mikrosvět od systémového makrosvěta. Vrcholem tohoto úsilí bylo, že sám reformovaný systém, který se proměnil z absolutistické monarchie na parlamentní uspořádání, přijal právo člověka na svobodné jednání, které se stalo základem moderní ústavy vznikající průmyslové společnosti. Takový počín Subjektu byl však jeho Pyrrhovým vítězstvím. Na místo důstojného postavení Subjektu a ochrany svobody nastoupila idea pokroku systému, která vyžadovala kolektivní úsilí neboli deindividualizaci. Systémový příslib individualizace tak byl ve skutečnosti lstí, když namísto rovnosti a solidarity nastoupilo rozpouštění sociálních, ekologických a politických hodnot

pod kontrolou instrumentální racionality. Kolektivní úsilí bylo zneužito pro vznik nových mocenských asymetrií ve prospěch systému. Pokud nějaký individualismus v industriální společnosti existoval, pak jen do té míry, dokud vyhovoval reprodukci systému. Normativita moderní společnosti spočívá v nových sociální hnutí jako podobě Subjektu v prostoru postindustriální společnosti. Úloha tohoto hnutí nespočívá v ofenzivě systému, ale v obraně svobody a individuality, která je ohrožena logikou růstu bohatství. Cílem tak není ovládnout společnost, ale ochrana vlastní subjektivity, tedy příchodu takové individualizace, která bude neustále pochybovat o systémových požadavcích a mít vůli být svobodný. Jinými slovy, „*pokud by bylo třeba modernitu měřit, pak by to mělo být podle stupně přijímané subjektivace ve společnosti*“ (Touraine 1995: 268).

Chápání moderní společnosti je u A. Giddense (1998) vyjádřeno v monografii *Důsledky modernity* a to prostřednictvím již dříve zformulované teorie strukturace (srov. Giddens 1993). Giddensovo teoretické východisko spočívá v ambici konsensuálně propojit jednání aktéra a systémových struktur, přičemž proces individualizace lze hledat pod pojmem vyvazování (srov. Giddens 1998: 26-33). Pro modernitu je dle Giddense mimo jiné charakteristické, jak abstraktní systémy vyvazují sociální vztahy z lokálních a časových poměrů, když umožňují aktérům jednat nezávisle na prostoru a času. Abstraktními systémy je přitom míněn široký výčet neosobních struktur. Nejedná se jen o politický nebo byrokratický aparát, ale i o peníze, dopravní, telekomunikační nebo poštovní služby, internet, vědu, elektrotechniku, vzdělávací systém nebo pracovní trh. Všechny tyto mechanismy umožňují jedinci svobodnou volbu jednání ve vysoce pokročilých technických podmínkách. Navíc člověku stačí uživatelská, nikoliv expertní znalost, aby mohl požívat těchto vymožeností. Celý tento vztah je vyvážen důvěrou, které se systémům od uživatelů dostává. Bez důvěry by nemohly být užívány, a nemohly by tak ani žít a fungovat. „*Kdykoliv člověk vybírá z banky peníze nebo je tam ukládá, kdykoliv mechanicky rozsvítí světlo nebo otočí vodovodním kohoutkem, posílá dopis nebo telefonuje, pak implicitně uznává rozsáhlé oblasti bezpečných koordinovaných jednání a událostí, které umožňují moderní život*“ (Giddens 1998: 103–104). Celý vztah ústí

v pocit bytostného bezpečí, který je životadárný jak pro systém, tak pro aktéry. Technicky pokročilé abstraktní systémy tak individualizaci umožňují, aniž by hrozil jejich rozklad nebo naopak expanze. Vznik většího životního prostoru pro jedince pak nutno chápat stejně plurálně jako samotné systémy. Svobodné jednání, rozhodování a individuální rozvoj vyplývají z široké systémové nabídky. Výběr je redukován podle aktérových potřeb a efektivita zaručena časovým a prostorovým osvobozením. Rozkládat tyto struktury by pro jedince bylo naopak krajně nerozvážné. Takovým jednáním by ohrozil svůj vlastní rozvoj, vzájemnou symbiózu, vybudovanou důvěru, což by ve výsledku mohlo znamenat zvrát od pocitu bezpečí k pocitu úzkosti.

Posledně, pesimisticky ve smyslu rozpadu sociálna⁸ vnímá postupující individualizaci Z. Bauman (2002, 2004). V rámci teorie tekuté modernity charakterizuje soudobého aktéra jako individuum, které se vyvazuje nebo je jen velmi slabě vázáno k druhým nebo kolektivním celkům, aniž by tato změna byla vyvážena jinou formou integrace. Pevný charakter původně industriální společnosti se zkapalňuje změnou organizace práce. Zatímco do sedmdesátých let 20. století se výdělečná práce soustředila v lokálních mezích kapitálu, dnes v době tekuté modernity, jsou jak kapitál, tak práce rozesety po celém světě a přitom globálně svázány. Výdělečný člověk se pak má podobat novodobému kapitálu, který neomezeně putuje v závislosti na zisku, zbaven všech pout, závazků a závislostí, jež brání manévrovací svobodě (srov. Bauman 2002: 240). Stejně jako je krátkodobé působení kapitálu v regionu, je i platnost pracovní smlouvy, a tak člověk musí být natolik flexibilní, rozptýlený a deregulovaný, aby případně mohl následovat tok kapitálu. Tato roztržštěná povaha má obecnější platnost i na ostatní instituce, organizace a normy, které ztrácejí svou stabilitu a spíše než pevného zábradlí mají podobu tekutého písku. Současná modernita je tak dle Baumana nejen tekutá, ale i vysoce individualizovaná a privatizovaná. Úspěch i neúspěch je nucen připisovat sám sobě, stejně jako řešení problému nebo rozhodování záleží jen na aktérových schopnostech. Individualizace tedy znamená úkol, který aktérovi zbývá při postupném institucionálním rozmělnění. Disciplína

⁸ Sociálnem se myslí dva způsoby sociální ochrany. Primární znamená sociální ochrana vycházející z rodinných vztahů. Sekundární znamená vazbu na sociální systém, kterou se vyvažují individuální nedostatky (srov. Keller 2005: 445).

integračních struktur tak zde není vylíčena jako hrozba nebo jejich vlastnost, ale jako potřeba pro opětovnou společenskou jednotu. Stejně tak postupující emancipace není chápána jako osvobozující nebo žádoucí proces pro rozvoj jedince nebo zastavení strukturálního útlaku, ale právě jako hrozba postupující dezintegrace.

Polemiku mezi diskurzem svobody a disciplíny lze spatřovat i u soudobých autorů. Potřeba nebo hrozba emancipace se však už netýká jedince uvolněného z pout tradice, ale deregulovaného organizačního člověka. Touraine i Habermas se shodují, že svoboda Subjektu (sociálních hnutí, veřejnosti) a jednotlivce je ohrožena, když byla nahrazena lživou nadvládou disciplíny, moci a peněz pod rouškou účelové racionality. Zatímco však Habermasova veřejnost se má emancipovat jako korektiv moci, Touraineův Subjekt jako defenzivní ochránce svobody. Naproti tomu Giddens se domnívá, že vztah mikro a makrosvěta je zcela vyvážený, kdy tento stav přináší prosperitu oběma stranám. A posledně, Bauman utlačivou nebo kooperací sílu makrosvěta zcela postrádá, když při stále zmenšujícím se vlivu institucí a organizací se člověk ponořuje do svého mikrosvěta.

Diskurzem disciplíny hovoří Habermas, Touraine a Bauman. První dva souhlasí, že modernita je vlastně jinou podobou kontroly a slova o emancipaci jsou pro systém výhodná, jen pokud vyhovují samoučelnosti systému. Naopak požadují takovou svobodu, která vrátí veřejnosti nebo subjektu hodnotovou racionalitu. Bauman naopak ve stejné době identifikuje postupnou emancipaci, která je hrozbou a rizikem pro integritu společnosti i samotných individuí. Giddens jako zastánce diskurzu svobody vítá přítomnost abstraktních systémů, kterým nehrozí zánik ani jejich samoučelnost, ale splácejí svou důvěru možností rozvoje a autonomie jedince. Jinými slovy, zatímco Giddens spatřuje v neosobních a technicky pokročilých systémech společenský i individuální rozvoj spojený s veřejným i soukromým životem, Habermas a Touraine v nich vidí obdobně jako Weber způsob, jak zneužít všechny členy společnosti pro maximalizaci svého zisku. Ve stejný moment Bauman zcela postrádá jak systémovou prospěšnost, tak mocenskou asymetrii, když struktury mají nestabilní, krátkodobý, rozptýlený a tedy i neefektivní charakter.

Závěrem v této kapitole naznačme povahu individualizace a individualismu v soudobé české sociologické teorii. V české sociologii se nejvýrazněji procesem individualizace zabývá Jan Keller. Zaměřuje se na výklad tohoto procesu v tradici sociologického myšlení (Keller 2005), pojednává o tom, jak rozvoj sociálního státu přispěl i k rozvoji individualizace společnosti (Keller 2009) a v neposlední řadě v duchu diskurzu disciplíny pojímá proces individualizace jako jednu z vysvětlujících proměnných současných zostřujících se společenských nerovností sahajících až k nesouměřitelnosti (Keller 2010).

Pojem individualizace a individualismu je však v Česku pojímán zpravidla pomocí jiných subdisciplín a tematizován v jiném kontextu než s vývojem nebo proměnami modernity. Proto aplikace osvobozující a disciplinizační dichotomie není pro analýzu individualizace u českých autorů příliš funkční. Přesto se domníváme, že pro základní orientaci o tématu v domácích podmínkách je vhodné jmenovat alespoň některé z nich.

V oblasti sociologie náboženství se v kontextu individualizace a individualismu hovoří o privatizaci náboženského života nebo také o individualizaci věřících (Nešpor, Václavík 2008; Lužný, Václavík 2010; Detraditionalizace a individualizace náboženství v České republice a jejich sociopolitické a socioekonomické důsledky 2014). Individualizace a individualismus slouží jako některé z vysvětlujících nebo testujících proměnných sledování vývoje proměny sňatečnosti, porodnosti, rodičovských strategií a pluralizace soužití v tématech sociologie rodiny (Křížová ed. 2006; Dudová ed. 2007; Bartošová, Pakosta a Fučík 2012). H. Librová a V. Pelikán (2009, 2010) se ve svých textech zabývají individualizací v environmentální perspektivě a posledně M. Pišňáková a B. Hohnová (2010) sledují ve své studii význam spotřeby jako charakter individualismu u mládeže.

Vymezení pojmů individualizace a individualismu, stejně jako jejich výklad v tradici sociologické teorie ukazuje minulou i živou přítomnost obou diskurzů. Po naznačení protikladů sváru modernity mezi disciplínou a svobodou, přistupme nyní ke konkretizaci. V následujících třech kapitolách je diskurz disciplíny nasycen rizikovou společností Ulricha Becka a osvobo-

zující přístup prostřednictvím postmoderní a hyperkonzumní společnosti Gillese Lipovetského. Poslední kapitolou identifikujeme metodou srovnání zásadní odlišnosti i podobnosti obou sociologů a vyvodíme závěry pro tento text.

Kapitola 2

Individualismus jako vynucená strategie: Riziková společnost

Ulricha Becka

2.1. Úvodem

Druhá kapitola práce se zabývá výkladem procesu individualizace a individualismu v podmínkách rizikové společnosti Ulricha Becka. Pochopit a korektně vykládat proces individualizace a individualismus u tohoto německého sociologa znamená začít interpretací pojetí modernity a pojmem riziková společnost. Právě v současné rizikové společnosti bují individualizace a aktérův individualismus. Úvodem k Beckově práci je užitečné zmínit dvě poznámky.

Výklad v této kapitole vychází ze dvou knih. V knize *Riziková společnost* (2004) je proces individualizace a aktérův individualismus naznačen jen jako součást obecnějších soudobých procesů. Pro upřesnění a detailnější analýzu procesu individualizace a individualismu se Ulrich Beck se svou ženou rozhodli o několik let později napsat knihu *Individualizace*, která vyplňuje mezeru v konceptu rizikové společnosti (Beck, Beck Gernsheim 2002: XXI). Za druhé, výklad moderní společnosti a především její rizikové fáze, je u Becka teoreticky nesystematický, když autorovou metodologickou oporou není čistá teorie, ale empirická data. Sám Beck tuto skutečnost označuje jako *procesuální argumentaci*, což však dle autora umožňuje číst jednotlivé kapitoly odděleně nebo v jiném pořadí (Beck 2004: 21). Jinými slovy, riziková společnost je konstruktem s empirickým krytím. Samotný výklad jeho rizikové společnosti se však může jevit neuspořádaně, když čtenář jeho textu může zvedat obočí nad spojitostmi ekologické krize, krize rodiny a krize sociálního státu. Z těchto pozic byl kritizován například Markem Loužkem (2007), který ve své polemice problematizuje souvislosti jaderné havárie v Černobyli, globálního oteplování, debatu o lidském genomu nebo krizi partnerství.

Postup v této kapitole je následující. Nejprve je naznačena povaha modernity jako vysoce ambivalentního procesu v prostoru industriální

a rizikové společnosti. Následně je přiblížena role sociálního státu jako stimulantu procesu individualizace a definice pojmu rizika a eskalátorového efektu. Následuje vymezení pojmu institucionální individualizace a to v kontextu trhu práce a rodiny, tedy na místech, kde dle Becka je tento proces nejpatrnější. Budou analyzovány konflikty, jejichž místem je právě rodina, strategie jejich řešení, aby nakonec byla analyzována povaha samotného aktéra. Závěrem bude v krátkosti definován projekt reflexivní modernity jako teoretického nástroje normativity a eliminace rizik.

2.2. Modernita jako dvoufázový a ambivalentní proces

Ulrich Beck identifikuje v dosavadním vývoji moderní společnosti dvě fáze. První označuje jako industriální společnost a druhou jako společnost rizikovou. Industriální společnost lze datovat do období, které Wagner nazývá omezeně liberální a organizovanou modernitou, tedy od počátku 19. století do šedesátých let 20. století. Rizikovou společnost pak od sedmdesátých let po současnost. Tento přechod je však historicky významný, analogický s přechodem od tradiční k průmyslové společnosti. *„Podobně jako v devatenáctém století modernizace rozložila zkostratělou agrární společnost a vytvořila strukturu společnosti industriální, rozkládá dnes modernizace kontury industriální společnosti a v kontinuitě moderny tak vzniká nová společenská podoba“* (Beck 2004: 14). Jinými slovy, jestliže na prahu 19. století se dostaly do krize instituce, organizace a normy společnosti tradiční, dnes jsou problematizovány opory společnosti industriální. Jestliže aktér byl před dvěma sty lety vytržen a uvolněn z pout tradice, dnes je emancipován z poměrů industriální společnosti. Zatímco se industriální společnost musela vypořádat s důsledky tradice jako cechovní organizací výroby, absolutistickou mocí, komunitním a náboženským způsobem života, tak dnešní společnost čelí rizikovým důsledkům společnosti industriální. Jak vlastně došlo k tomu, že dosavadní a tak usilovně vypracované organizační principy a integrační pouta modernity selhávají? Proč společnost industriální stíhá právě společnost riziková? Odpovědět na tyto otázky znamená nejprve porozumět principům modernizace industriální společnosti.

2.2.1. První fáze modernity: industriální společnost a budování sociálního státu

Průmyslová společnost je dle Becka projektem redukce chudoby, řídicí se logikou produkce bohatství (Beck 2004: 18). Dezorganizovaná masa rodin se stěhovala z agrárních periferií do nově vznikajících průmyslových center, aby zvýšily svou životní úroveň. Industrializace národních (nikoliv ještě sociálních) států potažmo Evropy a USA toto skutečně umožňovala. Hromadná výstavba dopravní infrastruktury, železnic a silnic, těžba nerostných energetických surovin, rozvoj automobilového, chemického průmyslu, to vše dávalo práci jak manuálním pracovníkům, dělníkům, tak majitelům, průmyslníkům. Průmyslovou produkci akcelerovala i vědecká a technologická racionalizace, tedy kontinuální modernizace výrobních sil, které samotnou práci zefektivňovaly a zjednodušovaly a celkově stimulovaly hospodářský růst. Na jedné straně se zde zakládal primární konflikt průmyslové společnosti, který Beck nazývá nerovnost v rozdělování bohatství mezi námezdními pracovníky a průmyslníky (Beck 2004: 26), na druhou stranu stabilita práce a příjmu dovolovala stále početnější skupině lidí žít v důstojných podmínkách. Taková redukce chudoby byla umožněna nejen orientací na stále se zdokonalující průmysl, ale také genderově nerovnou povahou industriální společnosti. Tu Beck označuje jako napůl industriální a napůl stavovskou (Beck 2004: 118). Co taková sociální konstrukce pohlaví znamená?

Industriální na takové rodině bylo, že už nebydlela na několika generacím statku na venkově, kde si obstarávala obživu, ale ve funkčně zařízeném domku nebo bytu ve městě, kde existovaly jen minimální nebo žádné prostory pro pěstování plodin a chov dobytka. Stavovská a tedy nezměněná však byla dělba domácích rolí. Jak v tradiční, tak v industriální společnosti to byl muž, který obstarával obživu zajištěnou výdělečnou prací orientovanou na průmysl, a žena, která se starala o teplo domova a výchovu dětí. Takový rodinný koncept byl vysoce fungující, protože dokázal sladit život pracovní s životem rodinným. Nukleární rodina, jak je takové soužití v sociologické literatuře nazýváno (srov. např. Možný 2002: 42–44; Parsons, Bales 2014: 317–352; Linhart, Vodáková 1996: 961), se tak stala základní re-

produkční jednotkou státu a zároveň i zdrojem růstu jeho bohatství. Z národního státu se průmyslovou modernizací a sladěným rodinným a pracovním životem stal stát sociální nebo také stát blahobytu podle Becka. Jinými slovy, modernita se stává organizovanou právě díky sociálnímu státu a právě v tomto prostoru bylo prostřednictvím forem zabezpečení a regulací možné snížit a sociálně vyloučit skutečnou materiální nouzi (Beck 2004: 25). Bohatství sociálního státu, které vrcholilo ve třiceti poválečných letech, se přerozdělovalo do celkem šesti oblastí a to tak komplexně, že postihovalo všechny jeho členy (srov. Potůček 1995: 58–108).

(1.) V rámci politiky zaměstnanosti, prostřednictvím vzdělávací soustavy připravoval jedince na pracovní trh, přičemž tento trh dokázal sám aktivně ovlivnit. V případě, že jedinec z pracovního trhu vypadl, byl mu poskytován příspěvek v nezaměstnanosti. (2.) V oblasti sociálního zabezpečení se zase podpora sociálního státu zaměřovala na ekonomicky neaktivní, tedy na děti a mladistvé, matky, invalidy a lidi v důchodovém věku. (3.) Zatímco v předchozích dvou oblastech byly zahrnuty jen vybrané populace, zdravotní politika zahrnovala všechny členy sociálního státu, když zdraví je nutnou podmínkou realizace životních cílů, ale i fungujícího sociálního státu. (4.) V rámci vzdělávací politiky se cílová skupina týkala dětí předškolního věku, přes ty „školou povinné“ a dospívající mládež až po dospělé připravující se na konkrétní povolání. Celkovým záměrem pak bylo navyšovat gramotnost a přivést jedince na pracovní trh. (5.) Bytová politika, mnohdy vázaná právě na průmyslové podniky, zajišťovala nejen důstojné a dostupné podmínky k životu, ale svou lokací také bezproblémovou mobilitu mezi prací a domovem. (6.) Posledně rodinná politika obsahovala finanční podporu při narození dítěte, během mateřské dovolené, zvýhodněné půjčky na koupi bytu nebo daňové úlevy rodičům nezaopatřených dětí.

Takto fungující sociální stát připomíná vysoce diferencovanou infrastrukturu. Její význam spočívá ve fungujícím systému zaměstnanosti, vzdělání, zdravotní péči, sociálního práva a sociální regulace trhu s byty s ohledem na individuální věk, zdravotní stav a vzdělání. Přestože tak byl pracovní trh přizpůsoben napůl stavovské a napůl industriální dělbě rodinných rolí,

výhody sociálního státu byly mimo rodinnou politiku adresovány a uzpůsobeny jednotlivci (srov Beck, Beck-Germersheim 2002: 3).

Takové komplexní sociální podmínky se diametrálně odlišují od těch, ve kterých se modernita nacházela ve svých omezeně liberálních začátcích. Ulrich Beck nazývá výslednicí takového sociálního pokroku eskalátorový efekt (Beck 2004: 124–125). Eskalátorový efekt lze považovat za důsledek ekonomické prosperity první modernity v prostoru sociálního státu a tedy i za úspěšné naplnění cílu redukce chudoby. Tento jev má dle Becka tři indikátory: (1.) zvýšení očekávané délky života, (2.) snížení pracovní doby a (3.) především navýšení pracovních příjmů. Co se tak změnilo v životě moderního člověka? Průměrná reálná mzda průmyslového dělníka se mezi roky 1880 a 1970 ztrojnásobila; zatímco cestu na dovolenou si původně mohli dovolit právě jen průmyslníci, dnes i dělnictvo; zatímco v roce 1950 jen 6 procent lidí dělnického původu vlastnilo domácnost, v roce 1977 již 39 procent. Eskalátorový efekt tak znamená, že sociální i genderové nerovnosti sice zůstaly zachovány, ale společnost se ekonomickou kvalitou života posunula o patro výše. Doprovodnými ukazateli tohoto jevu jsou: kolektivní zvýšení úrovně příjmů, vzdělání, mobility, práva, vědy a masové spotřeby. A právě kvantitativní nárůst pracovní mobility a vzdělanosti se týkal především žen

Ekonomická prosperita sociálního státu nebyla způsobena jen efektivním fungováním jeho infrastruktury, fungujícím průmyslem a vědeckým pokrokem, ale také postupnou feminizací vzdělání a vstupem ženy na pracovní trh. Ten se nezačal lišit ve smyslu navýšení počtu pracovních hodin, ale novou pracovní jednotkou. Mezi roky 1950 a 1980, jak poznamenává Beck, se v SRN počet samostatně výdělečných žen zvedl z 9 na 36 procent, přičemž se navyšoval i počet pracujících žen během manželství a i během péče o děti (srov. Beck 2004: 126). Na rodinnou obživu už tedy nebyl muž sám, ale do domácí pokladny začala přispívat i žena, přičemž takovým zefektivněním práce se snížila i pracovní doba a naopak prodloužil volný čas. Zdánlivě má tak eskalátorový efekt jako důsledek politiky sociálního státu žádoucí účinky. V duchu projektu modernity je výsledkem zlepšení ekonomické situace společnosti, vytrhnutí masového počtu lidí z materiální nouze

a jejich hmotného zajištění. Avšak modernizace jako vysoce ambivalentní proces s sebou přináší i nezamýšlený důsledek emancipace individua a startuje proces individualizace. Jak je to možné?

Beck vysvětluje souvislost mezi bohatnutím a akcelerující individualizací prostřednictvím Georga Simmela (srov. Beck 2004: 210). Právě tento německý sociolog si již na počátcích organizované modernity povšiml, že peníze jako symbol výdělků člověka mají osvobozující účinky. „*Pomocí peněz je možné hodnotu daného objektu přelít do jakékoliv jiné formy. S penězi kapse jsme svobodní, zatímco dříve nás daný předmět činil závislými na podmínkách svého uchování a zužitkování*“ (Simmel 1997: 15). Jinými slovy, čím více lidé vydělávali, tím více se zajišťovali před materiální nouzí. Tato dlouhodobá pracovní produktivita zamezila riziku chudoby a posunula společnost o patro výš, dál od materiálního nedostatku. Povaha peněz, jako univerzálně směnné jednotky, umožňuje jedinci při jejich kumulaci větší svobodu a nezávislost. Člověk nedostává za svou práci jídlo, šaty, dům nebo automobil. Je odměněn penězi, které je možné směnit za jiné materiální nebo duchovní statky. Peníze činí člověka svobodnějšího a nezávislejšího na jiných lidech nebo, a to především, na jiných kolektivních útvarcích, jakým je například rodina. Jinými slovy, původ procesu individualizace, který bují v rizikové společnosti, lze hledat právě v ekonomické prosperitě industriální společnosti v hranicích sociálního státu. Ten svou vypracovanou sociální infrastrukturou adresovanou především jedinci skrze fungující pracovní trh a další zmíněné politiky posunul efektem eskalátoru celou společnost o jedno patro výše.

2.2.2. Na prahu rizikové společnosti

Z předchozího výkladu víme, že Beck pojímá modernitu jako vysoce ambivalentní proces, do kterého je industriální společnost a sociální stát zasazen. Vše, co tak bylo doposavad řečeno, je spíše jen přívětivou stranou modernizace. Moderní společnost však není jen vědomou redukcí chudoby, úspěšně dovršenou eskalátorovým efektem, ale také nevědomou produkcí rizik, která je tak masivní, že nás přivádí na práh rizikové společnosti (srov. Beck 2004: 23–60). Proč nevědomou? Protože rizika jsou vlastně nezamýš-

lenými důsledky záměrného budování úspěšné modernizace, tedy například redukce chudoby industriální společnosti. Z toho plyne jeden velký paradox modernity a to, že rizika nejsou známkou systémové regrese, ale jsou vlastně plodem a jen vedlejším důsledkem dosavadní úspěšnosti. Nebo jinými slovy, rizika nejsou projevem absence účelově racionálního jednání, ale překvapivý důsledek jejich užití. Člověk tak vědomě budoval blahobyť, ale nevědomě črtal kritické kontury budoucnosti. Jestliže celá dosavadní modernizace byla postavena na vědomém budování blahobytu, ale i nevědomé produkci rizik, je zřejmé, že rizika jsou vysoce komplexním jevem, když umožňují pojmenovat celou povahu společnosti a mění její hodnotový systém i ontologii.

Hodnotový systém v rizikové společnosti doznává změny dvěma způsoby. Tím prvním, když eskalátorový efekt zvedá ekonomickou úroveň života a namísto materiálních hodnot nastupují tak zvané postmateriální hodnoty. Ty se vyznačují posunem od potřeby ekonomického zabezpečení k potřebě emocionální spokojenosti (srov. Beck, Beck-Gernsheim 2002: 38). Na poli práce tak již není podstatné mít „jen“ práci jako zdroj výdělků, ale zároveň takovou, která přispívá k osobnímu rozvoji. Na fungování partnerských vztahů už nevystačí pragmatický motiv materiálního zabezpečení, ale je to pocit lásky a sdílené intimity, který partnery sdružuje. Druhý směr hodnotové změny pak vychází z posunu od původní solidarity z bídy k solidaritě ze strachu z rizik. Zatímco v industriální společnosti se formoval sociální stát, třída a nukleární rodina jako podoby ochrany před chudobou, v rizikové společnosti se formují rizika, před kterými však zatím neexistuje funkční systém protekce. V minulosti tak panoval strach z bídy, sycený však pozitivním obsahem, když se vyvinuly institucionální způsoby řešení. Na druhou stranu v rizikové společnosti dnes panuje strach z neviditelných a zatím i nezvladatelných rizik, což z rizika dělá negativní pojem. (srov. Beck 2004: 64–65). Upozorňuje jen na to, co by se nemělo dělat, ale už ne na to, co by se dělat mělo (Pongs 2000:53).

Invaze nevědomých rizik dále dokonce převrací původní Marxovu ontologickou poučku (srov. Beck 2004: 30). Jestliže v průmyslové společnosti bytí formovalo vědomí, pak v rizikové společnosti je to vědomí rizik,

kteře ovlivňuje kvalitu života. Riziková společnost je tak zároveň přechodem od třídně definované situace k situaci vymezené rizikem. Jinými slovy, čím více máme pravdivých informací o rizicích, tím se zmenšuje rizikovost individuálního i sociálního života, ale stejně tak i naopak. Čím déle bude přetrvávat model první modernity založený na lineárním stupňování racionality v oblasti průmyslu, vědeckých technologií a ekonomiky, tím spíše potvrá kontraproduktivita vedlejších účinků tohoto úsilí. V tomto ohledu tak Beck zamlčeně reviduje a zpochybňuje Weberovu tezi o čitelných, účinných a jednomyslných účincích racionalizace. Zatímco Weber se domníval, že účelově racionální jednání je charakteristické pouze svým efektivním výsledkem, Beck ukazuje, jak přísná racionalizace nejenže přímo vede ke splnění úloh, ale zcela nedomyšleně má i nežádoucí a rizikové účinky.

Rizika existují trojího typu: ekologická, způsobená vypjatým industrialismem; technologická, způsobená nezodpovědným jednáním vědy; sociální, způsobená prosperitou sociálního státu (srov. Beck 2004: 48–94, 113–250; Gabe 2004: 11–52; Sørensen, Christiansen 2013: 8–26)⁹. Pro účely tohoto textu je klíčové především riziko sociální. Před odpovědí na otázku, proč i individualizace je sociální riziko, ilustrujme paradox nezamýšlených důsledků na případu sociálního státu, který vědomě budoval blahobyt svých přispěvatelů, aby se k němu později obrátili zády.

Sociální stát nastartoval proces individualizace a vydatně podporoval aktérův individualismus. Adresováním své podpory na jedince, a to především v oblasti trhu práce, jej naučil zbavovat se opory větších celků při kompenzaci individuálních nedostatků. Tato emancipace se týkala i rodiny, protože pro jedince zde existovala vždy instituce, která se o něj v případě nouze dokázala postarat (srov. Keller 2007: 112–113). Paradox však spočívá v tom, že ta skupina lidí, kterou sociální stát vytáhl o patro výš a pomohl jí

⁹ Rizika ekologická znamenají, že vypjatý průmysl nepřinášel pouze zvýšenou životní úroveň prostřednictvím výdělečné práce, ale také nenávratné poškození krajiny těžbou uhlí nebo ropy, zhoršování podmínek ovzduší z nárůstu množství aut, letadel nebo továrních komínů, nebo úhyn živočišných druhů v důsledku vzniku potravinářského průmyslu. Rizika technologická zase odkazují na fakt, že vědecké poznatky sice dokázaly zefektivnit zemědělskou výrobu, ale zároveň zhoršily kvalitu potravin plných neorganických a zdraví škodlivých látek. Atomové elektrárny sice dokážou vyrobit masivní množství energie, vznikající jaderný odpad je však téměř nezničitelný, samotná havárie takové elektrárny je pak civilizační katastrofou.

zlepšit životní podmínky, se dnes od něj odvrací. „*Lépe situovaní dělníci, právě tak jako značná část střední třídy, se začali více zajímat o inflaci, úrokové míry a výši svých daní než o vyhlídky sociálního státu, či o rozsah veřejného vlastnictví, tedy o věci, které podle nich měly menší význam pro jejich individuální blahobyť*“ (Marshall a Bottomore 1992: 77). Výsledkem jsou tedy natolik individualizovaní jedinci, kteří již nemají potřebu přispívat na fungování výše popsané infrastruktury sociálního státu. Jistě, úpadek sociálního státu nesouvisí primárně a pouze s individualismem aktéra, který odmítá přispívat na chod těch vymožeností, které vytrhly celou masu lidí z bída. Mnohem silněji pravděpodobně vysvětluje krizi sociálního státu nadindividuálnější struktury jako přechod od regionálního obchodu k vypjaté konkurenci států na globálním finančním trhu nebo přechod k paradigmatu neoliberalismu, kde jednotky jako zdravotnictví nebo sociální zabezpečení jsou pojímány tržně, tedy ziskově. Cílem je zde však ilustrativně naznačit logiku změny z industriální na rizikovou společnost. Instituce (sociální stát), která původně úspěšně sloužila na eliminaci rizik (chudoba), se stává sama jejich zdrojem (proces individualizace) a skupiny (individualizovaní jedinci), kterým dříve sloužila, se dnes od ní odvracejí a podléhají se na jejím rozvratu. Proč však Beck pojímá individualizaci a z něj plynoucí aktérův individualismus jako sociální riziko? A pro koho je tento proces rizikem, pro nadindividuální struktury nebo jedince?

2.2.2.1 Individualizace jako sociální riziko

Na začátku této kapitoly bylo zmíněno, že Beckova riziková společnost vychází z historické analogie. Stejně jako první fáze modernity se musela vypořádat s důsledky tradiční společnosti, definované především chudobou, riziková společnost je odpovědí na důsledky jednání industriální společnosti. Odpovědí na vypjatou modernizaci zaměřenou na kumulaci bohatství je nejen redukce bída, ale i kumulace rizika, v našem případě sociálního, ztělesněného bujícím procesem individualizace. Tento proces je rizikem proto, že rozkládá pevné struktury industriální společnosti, uvolňuje z nich individuuum, které však pozbývá nových institucionálních opor. Beckovými slovy: „*Proces modernizace zajišťovaný státem blahobytu detraditionalizuje životní formy vlastní industriální společnosti. Generalizace stá-*

tem blahobytu zajištěné společnosti pracovního trhu rozkládá jak sociální základy třídní společnosti, tak i základ nukleární rodiny. Lidé tak zažívají dvojitý šok, když jsou osvobozeni od zdánlivě přirozeně daných životních forem a samozřejmostí industriální společnosti. Tradiční formy překonávání nejistot selhávají a ve stejné míře se jejich překonání vyžaduje od individuů“ (Beck 2004: 253). Z této citace plyne, že proces individualizace rozkládá klasické sociologické kategorie, třídu a nukleární rodinu a že překonávání nejistot se již neváže na tyto instituce, ale na jedince. Riziko individualizace se týká jak nadindividuálních struktur, tak samotného aktéra. Jinými slovy, rozklad třídy a rodiny jako garantů primární opory pod střechem sociálního státu lze vykládat jako důsledek rizika procesu individualizace, přičemž nově vzniklá diference individuálních situací prostřednictvím peněz mění mocenské vztahy v manželství a v rodině (srov Beck 2004: 125–126).

V následující analýze se spíše než na rozpad třídních struktur vlivem individualizace zaměříme na změny v rodině a privátním životě aktéra. Právě na pozadí eroze nukleární rodiny a změn v partnerském životě je vidět, jak si instituce vynucují individualismus namísto svobodného jednání a jak se mění životní situace a biografie¹⁰ jednotlivců. Detailní rozbor rozpadu třídních kategorií vlivem individualizace totiž spíše souvisí se změnou práce sociologa, jak postupovat při analýze struktury a nerovností soudobé rizikové společnosti, než aby zdůvodňoval vynucenost individualismu. Přesto alespoň nastiňme, co to znamená, když Beck hovoří o posunu od třídních k individuálním nerovnostem.

Vzhledem k nerovnostem, které se přenesly i do rizikové společnosti, již nelze hovořit o třídních, ale individuálních nerovnostech. Tyto nerovnosti se v oblasti výdělečné práce vyostřují, když vstupují do syntézy s procesem globalizace, tedy takovou silou, která bezprecedentně zasahuje do poměrů všech zemí na všech kontinentech a neobyčejně radikálně proměňuje vztahy panující v nejrůznějších oblastech našeho života (Keller 2007b: 122). Beck (Beck, Beck-Gernsheim 2002: 47) v tomto ohledu popisuje podobné procesy změny sociální struktury na globální úrovni jako Jan Keller

¹⁰ Biografií se v tomto textu rozumí životní čas individua ohraničený narozením a smrtí (Kubátová 2000: 10).

(2010), který hovoří od posunu od nerovností k nesouměřitelnosti, nebo Zygmunt Bauman (1999), který upozorňuje na stále větší koncentraci bohatství u stále zmenšující se skupiny lidí. V linii zjištění globálního asymetrického rozdělování bohatství pokračuje v roce 2013 tým francouzského ekonoma Thomase Pikettyho (2014). Tato skupina badatelů zformulovala závěr o zrodu nové a úzké finanční elity investorů, kteří neúměrně bohatnou proto, že výdělečná produktivita globálně rozmístěných investic dosahuje mnohem většího zisku, než hospodářský růst národních států.¹¹

Číselně je tato nerovnost vyjádřena například takto: Beck (Beck, Beck-Gernsheim 2002: 47) zmiňuje, že zatímco v roce 1960 pětina nejchudších obyvatel světa produkovala čtyři procenta světového příjmu, v roce 1990 to bylo již jen jedno procento. Na konci 20. století je to pak pouze 358 dolarových miliardářů, kteří vlastní majetek větší než polovina světové populace. Jiným ukazatelem celé polarizace je zjištění, že v roce 1991 obdrželo 85 procent světové populace pouze 15 procent světového příjmu (Bauman 1999: 86). Pro všechny tyto autory tak plyne poznání, že zatímco v individualizovaném a globálním kapitalismu bez tříd úzká skupina majetných neúměrně bohatne, nesmírně početnější skupina nemajetných nesrovnale chudne.¹²

Tyto dvě globálně roztržštěné skupiny však nemají třídní, ale individuální charakter. „*V individuálních životních situacích zbavených třídních souvislostí, se kolektivní osud stal osudem individuálním*“ (Beck 2004: 143). Chudoba nebo bohatství, smůla nebo štěstí, neúspěch nebo výhra tak již nejsou zdůvodňovány a připisovány třídně, ale jednotlivě, kdy jedinec má všechny negativní i pozitivní následky svého jednání nést sám. Ve svém pozdějším spise tak Beck reviduje své tvrzení, že navzdory eskalátorovému

¹¹ Na druhou stranu nutno dodat, že tým Thomase Pikettyho si vysloužil ostrou kritiku především z řad liberálně laděných ekonomů. Obviňují totiž autory z datové dezinterpretace a záměrného ohýbání dat ve prospěch kritiky kapitalismu (srov. např.: Piketty findings undercut by errors 2014; Politický manifest Thomase Pikettyho. Nikoli vědecká práce 2014; Thomas Piketty Gets The Numbers Wrong 2014).

¹² Beck konkrétně hovoří o třech nových sociálních skupinách, nikoliv třídách. První jsou vítězové globalizace, tedy ti, jimž se otevřela možnost ohromného výtěžku. Druhou skupinu tvoří tak zvaná výkonná elita. Ta pracuje pro vítěze globalizace, avšak s pohyblivostí kapitálu kolísá i jejich zaměstnanost. Poslední skupinu tvoří ti, jichž už není zapotřebí, když nekvalifikovaná práce je modifikována nebo exportována do jiných zemí (srov. Pongs 2000: 53–54).

efektu zůstaly socio-ekonomické nerovnosti zachovány. V globálním měřítku, mimo hranice národního státu se naopak vyostřují a dosahují nesouměřitelných tendencí.

2.2.2.2. Tři dimenze individualizace

Úvodem si shrňme informace, které doposavad o individualizaci máme. Individualizace je vedlejším efektem záměrné ekonomické prosperity industriální společnosti. Jedinec pevně ukotvený na pracovním trhu a využívající benefitů sociálního státu se díky své ekonomické nezávislosti postupně emancipuje jak od třídních, tak především svých privátních rodinných struktur. A jak poznamenává Beck, spirála individualizace zapouští své kořeny právě v rodině (srov. Beck 2004: 118). Do této chvíle to však vypadá, že se jedinec pouze vymaňuje a jeho individualismus se k ničemu neváže. Taková interpretace by však byla neúplná, když Beck hovoří celkem o třech dimenzích individualizace (Beck 2004: 206–210).

(1.) Prvou dimenzi nazývá osvobozením a částečně o ní byla již řeč. Osvobozením má Beck na mysli sféru (a) reprodukce, tedy emancipaci individua od třídy a rodiny. V rámci rodiny se především jedná o emancipaci žen, které jsou osvobozovány od materiální závislosti na manželovi, což zároveň pluralizuje podoby partnerského soužití. Osvobození od tříd pak neznamená jen posun od třídních k individuálním nerovnostem. Problematické se tím celý koncept třídní reprodukce, kdy se na jedné straně zvyšuje šance pro společenskou prostupnost, na druhé straně se zase zvedá riziko individuálně sdíleného negativního údělu.

(b) Sféra produkce se týká pracovního osvobození, tedy změny vztahu k práci a podniku. Takovou emancipací má Beck na mysli totožné procesy jako Wagner přechodem od organizované k rozšířeně liberální modernitě, tedy od celoživotní zaměstnanosti v rámci jedné formální organizace k zaměstnanosti plurální, flexibilní a neúplné. Liberalizací vztahu k výdělečné práci sice na jedné straně vznikají četné podnikatelské příležitosti, ve stejný moment však vzniká fenomén masové nezaměstnanosti (srov. Beck 2004: 142–150). Absence pracovních míst v rizikové společnosti je například způsobena neustálými technickými inovacemi logikou lineárního stupňování

racionality, čímž zanikají pracovní místa v průmyslové sféře. Ta jsou nahrazena stroji, čímž se zvyšují výkonnostní standardy, ale objem práce, který je k dispozici (pracovní doba jedné osoby) se rapidně zmenšuje (srov. Pongs 2000: 54).

(2.) Druhý parametr individualizace spočívá ve ztrátě stability. Ztrátou stability je myšlena chatrnost tradičních jistot v oblasti praktického vědění, víry a řídicích norem, tedy institucí jako sociální stát, třída a nukleární rodina. Vzniklá situace zde již byla naznačena. Při absenci stability se rizika individualizují, když je to sám jedinec, který si musí rizika uvědomit a sám jim čelit bez institucionálních opor jejich řešení.

(3.) Třetí parametr individualizace se týká způsobu (a) kontroly a (b) reintegrace jedince. Právě tato třetí kontrolní dimenze jasně osvětluje, proč dle Becka by chápání individua jako svobodně jednajícího ze své vlastní vůle bylo iluzorní. Aktérův individualismus je totiž (ad a) institucionalizovaný (Beck, Beck-Gernsheim 2002: XX-XXV)¹³. Institucionalizovaný individualismus znamená novou formu kontroly a závislosti aktéra na institucích. Zatímco v době první modernity byl aktér vázán především na třídní a rodinné vazby, v rizikové společnosti je vázán jako emancipované, nikoliv jako třídně nebo rodinně podmíněné, individuum, na trh práce, vzdělávací systém, masovou spotřebu a její nabídku, legislativu, sociální zabezpečení, plánování dopravy, medicínu, nebo psychologii. Individuální situace je tak stále institucionálně podmíněna, avšak za absence třídní a rodinné opory (srov Beck 2004: 119). Primát nad všemi institucemi tvoří trh práce, protože právě plnohodnotná výdělečná práce může činit jedince finančně nezávislé a tak při této formě existenční závislosti hovoří Beck o tržním individuu (Beck 2004: 144). Všechny ostatní instituce se vlastně odvíjejí od toho, jak moc je jedinec výdělečný. Kolik může utratit za lékaře, kolik může investovat do svého vzdělání, jak bohatý může být konzument. Biografie člověka v rizikové společnosti je tak institucionálně standardizována. To znamená,

¹³ Pojem institucionalizovaný individualismus zavedl jako první do sociologie Talcott Parsons (1978: 321). Zatímco tomuto otci strukturálního funkcionalismu sloužil pro analýzu toho, jak struktury konsenzuálně umožňují jedinci individuální rozvoj při své vlastní lineární reprodukci, pro Becka je to nástroj strukturálního donucení za možného doprovodu seberealizace, ale i jako způsobu jednání proti vlastní vůli.

že v průběhu svého života nastupuje a vystupuje do jednotlivých institucionálních rámců, podle toho v jakém věku se nachází. Tato cesta životem není doprovázena třídní nebo rodinnou kulturou, ale má vysoce individuální charakter.

Institucionalizovaný individualismus lze pojímat jako synonymum diskurzu disciplíny. Nejenže individualizace plodí rizika a nejistotu, kterým je aktér nucen sám čelit, ale zároveň vázanost na instituce je formou strukturální disciplíny. Nelze tuto disciplínu interpretovat jako promyšlenou systematickou léčku, ale za prvé jako nezamýšlený efekt při vzniku individualizačního procesu a za druhé jako vynucenou a jedinou účinnou aktérovu strategii, jak čelit všudypřítomné nejistotě v životě bez třídních nebo rodinných opor. Takový institucionální způsob kontroly tak z původní vyvázanosti na třídu a rodině vytváří novou institucionálně individuální vázanost.

Nově diverzifikované individuální situace zároveň stojí za novými formami (ad b) socializace a reprodukce. Individualizace je v tomto ohledu pojímána jako nová forma zespolečenštění, která však ještě nemá jasné obrysy. Dle Becka se nové podoby socializace začnou jasněji vynořovat v procesu uvědomování si vzniku nových možných forem soužití. Navzdory nejasným výsledkům takové realizace však již nyní existuje zcela nový socializační činitel. Individualizace je v tomto ohledu chápána jako historicky rozporný proces zespolečenštění. Reálnou jednotkou reprodukce sociální se stává sám jedinec. Zatímco v industriální společnosti byla základní reprodukční jednotkou nukleární rodina, ve společnosti rizikové je to aktér, který vně tuto instituci buduje svou tržně zprostředkovanou existenci.

V rámci těchto dimenzí bylo řečeno mnoho nového pro tento text. (1.) Zaprvé, že proces individualizace se v dosud nepoznané podobě začal týkat žen, když jim jejich finanční nezávislost umožnila emancipaci na muži jako živiteli rodiny. (2.) Zadruhé je zde nový pojem institucionalizovaný individualismus, který vytváří novou formu závislosti jedince na institucích. (3.) Zatřetí, že reprodukční jednotkou sociální je sám jedinec a (4.) začtvrté, že individualizace je vlastně novou formou standardizace a zespolečenštění. Tyto faktory budou blíže analyzovány ve světle rozpadu tradiční formy ro-

diny, vynořující se nových forem soužití, nových mezilidských konfliktů, strategii jejich řešení z čehož vyplývá i samotná povaha aktéra rizikové společnosti.

2.2.2.3. Od nukleární rodiny ke konfliktním situacím

Nukleární rodina fungovala v době vrcholící prosperity první modernity zcela v souladu s dosavadními principy trhu. Zatímco muž byl zapojen do výdělečné práce, žena do práce domácí a výchovy dítěte. V momentě, kdy si imperativ trhu vyžádal zapojení ženy do výdělečného pracovního procesu a tedy i do vzdělání, spotřeby, mobility a tak podobně nejenže ženu finančně osamostatňuje, ale zároveň ji vyhání od rodiny. Tato nově vzniklá feminizace výdělečné práce a vzdělání totiž otvírá Pandořinu skříňku první modernity. Jestliže genderové nerovnosti zůstaly přechodem od industriální k rizikové společnosti nezměněny a moderní společnost je vystavěna jako napůl industriální a napůl stavovská, pak genderová statika spočívá v tom, že dříve i dnes byly úlohy racionální svěřeny mužům, zatímco ty afektivní, se zbytnělou racionální povahou, ženám. Masivním vstupem žen na trh dochází k dynamizaci celé situace. Ženy nejenže mají větší možnost participace na trhu práce, ale také rozšířenou možnost vzdělávat se jako předpoklad pro lepší pracovní pozici.

Beckova slova jsou podpořena empirickými údaji pocházející opět ze Spolkové republiky Německo. Počet absolventek středních škol se mezi lety 1960 – 1980 ztrojnásobil, zatímco u mužů zdvojnásobil. V roce 1983 pak 43 procent žen bylo součástí i vysokého učení, zatímco v roce 1960 to bylo jen 25 procent (srov. Beck 2004: 127, 128). Tato feminizace vzdělání nepoukazuje pouze na vzrůstající vzdělanost jako předpoklad uplatnění se na trhu práce, ale také na ambivalenci procesu ženské individualizace. Feminizací vzdělání sice významně stoupl počet středoškolsky nebo vysokoškolsky vzdělaných žen, tato změna však není přímo úměrná situaci na trhu práce. *„Integrace ženy do povolání se jednoznačně řídí stavovskou genderově podmíněnou zákonitostí: čím je nějaká oblast pro společnost centrálnější nebo čím je nějaká skupina mocnější, tím méně jsou v ní zastoupeny ženy, a naopak: čím je nějaká oblast úkolů marginálnější, čím méně vlivná*

je nějaká skupina, tím větší je pravděpodobnost, že ženy si v těchto sektorech vydobily možnosti zaměstnání“ (Beck 2004: 166). Beck toto tvrzení opět opírá o empirické údaje, kdy v politice, hospodářství, justici nebo ve školství se podíl žen zvyšuje ze shora dolů. Jinými slovy, čím nižší pozice v dané sektoru je, tím je větší pravděpodobnost, že je obsažena ženou. Typická ženská povolání jsou ta se zbytnělou racionalitou jako sekretářky, asistentky, prodavačky. Tento obraz diskriminace žen na pracovním trhu je doprovázen jejich nižšími výdělky, když například 29 procent stejně starých a vzdělaných prodavačů vydělávalo v roce 1979 3000 DM, zatímco na stejnou částku při stejném vzdělání, věku a povolání dosáhlo jen 9 procent žen (srov. Beck 2004: 166-169).

Vzniká tu životní situace na poli trhu práce a rodiny, ze které žena vychází jako diskriminovaný aktér. Na ženy, stejně jako na muže, jsou v rizikové společnosti primárně kladeny pracovní nároky. Ženy, přestože disponují stejným vzděláním jako muži, narážejí na nerovné zacházení na trhu práce. Pokud už se na trhu práce významně prosadí, narážejí na konzervativní přístup v dělbě domácích rolí. Muži, ať už v práci nebo v domácnosti, neberou ženu jako rovnocenné vzdělaného nebo ekonomického partnera v duchu napůl stavovského a napůl industriálního genderového étosu. V rodině si stále přivlastňují právo na ekonomickou dominanci. Povaha pracovního trhu jako práce na plný úvazek pak vráží do rodiny klín ze dvou úhlů pohledu. Zaprvé může zapříčinit rozpad rodiny, kdy stimulantem konfliktu je schopnost obou aktérů plnit ekonomickou úlohu. Muž není ochoten si přiznat ztrátu dominantní pozice živitele, zároveň je nemyslitelné, aby se chopil starosti o domácnost ve smyslu vytírání podlahy, praní, žehlení, krmení dítěte. Rozvod je pak absolutním řešením takové konfliktní situace, když oběma jedincům umožňuje se soustředit jen na pracovní trh. Zadruhé, domyšleno do důsledků, tržní model života vlastně předpokládá život bez rodiny a manželství, když ekonomickou existenci jsou si schopni muž i žena zajistit sami (srov. Beck 2004: 194). Požadavky partnerství se tak rozcházejí s požadavky pracovního trhu. Kdo se v rodině vzdá ekonomické samostatnosti a jistoty, tedy toho, co je v rizikové společnosti samozřejmým předpokladem života? Otázky se vynořují i v problematice načasování dítěte a to

především pro ženy. Zatímco v době nukleární rodiny bylo toto téma nevýznamné, když žena byla v domácnosti, v rizikové společnosti vystavuje potomek limity individualizačnímu procesu, zpomalení kariérního postupu na trhu práce a tím i vlastního ekonomického růstu a nezávislosti. Konfliktní situace jsou dle Becka řešeny několika strategiemi. Před jejich výkladem se zde však opět vyjevuje paradox nezamýšlených důsledků. To, co bylo původně zamýšleno jako nástroj navýšení hospodářské prosperity, tedy vstup ženy na trh práce, se mimo nárůstu pracovní poptávky při klesajícím počtu pracovních míst ukazuje jako zdroj dalších rizik ve smyslu konfliktů mezi mužem a ženou a problematizací tradiční dělby domácích rolí.

2.2.2.4. Strategie redukce konfliktu

V tento moment víme, že v partnerském životě v rizikové společnosti existuje zásadní spor mezi logikou pracovního trhu a principy domácího života. Primát pracovního trhu zásadně zpochybnil logiku dělby domácích prací a poukázal na slabinu polovičaté industriální společnosti. Manželka Ulricha Becka Elizabeth Beck-Gernsheim (srov. Beck, Beck-Gernsheim 2002: 107–115) vymezuje dvě základní strategie, *preventivní* a *akutní*. *Preventivní strategie* se vztahuje k momentu, kdy pár spolu ještě nežije a nevychovává dítě. *Akutní strategie* se už týká manželských situací. Centrem řešení konfliktů však v rizikové společnosti není jen dělba rolí, ale do hry nově vstupují pojmy jako láska, seberealizace nebo identita. Jinými slovy, jestliže manželství v industriální společnosti bylo funkční ve smyslu, že muž propůjčoval ženě materiální zázemí a žena emocionální, v rizikové společnosti se už materiálně umějí zabezpečit oba. Do strategií eliminující konflikty mezi mužem a ženou tak už nevstupuje jen otázka dělby rolí, ale zcela nové postmateriální hodnoty.

Preventivní strategie existují dvojího druhu. Zaprvé ty, vztahující se k výběru potenciálního partnera. Preference muže a ženy jsou přitom obdobné: najít toho, kdo nebude ohrožovat mé vidění světa ve smyslu domácích prací, kariéry, seberealizace a genderových rolí. Zatímco muži hledají ženy známé z industriální společnosti, domova milující, ženy hledají otevřeného muže, který sdílí principy rovného partnerství. Takové strategie však

zpravidla končí bez manželského svazku a bezdětností, protože na sňatkovém trhu prostě není dostatek tradičních žen pro tradiční muže, stejně jako nedostatek moderních mužů pro moderní ženy. V těchto strategiích je klíčovým slovem kariéra jako klíč k seberealizaci.

Druhý typ strategie se týká vyjednávání partnerů o tom, kdo v budoucnu převezme otěže domácnosti a kdo bude pracovat na plný úvazek. Konflikt zde není redukován preventivním „být single“, ale takovým vyjednáváním, které vlastně popírá realitu. Výsledkem je kontradiktorní a iluzorní řešení sporu a to buď kombinací pracovní aktivity a mateřství, nebo přerušení účinkování na trhu práce z důvodu mateřství a pozdější plnohodnotný návrat. Tento typ strategie je přitom častější než předešlý, a tak Beck-Gernsheim soudí, že vlastně lidé plánují svůj život v realitě, která neexistuje. Jinými slovy, taková iluzorní strategie prevence konfliktu odpovídá rizikové společnosti, kdy rizika se vynořují plíživě, překvapivě a tedy nevědomovaně, čímž i negativně ovlivňují kvalitu života.

Nástroje *akutní strategie* jsou podobné těm předchozím. Buď manželský pár aktivně jedná o dělbě domácích rolí, nebo o nich vyjednává. Pokud jedná, pak to znamená částečnou inovaci, když je to muž, kdo je zapojen do domácích prací. Z předchozích zjištění však víme, že tato možnost není příliš častá. Druhou variantou je jejich redukce, což autorka nazývá „vyšším prahem nečistoty“ (Beck, Beck-Gernsheim 2002: 112), kdy dle údajů dochází k postupné akceptaci a generalizaci tohoto mužského životního stylu.

Strategie vyjednávání se v tomto případě vyznačuje oslabováním partnerovy pozice. Muži argumentují zlepšenou situací oproti minulosti, kdy se ženě o práci a seberealizaci na pracovním trhu mohlo jen zdát, a navíc hrají tak zvanou *bezpečnostní* strategii. Ta se vyznačuje požadavkem dalšího dítěte a tedy i posílením statusu quo ženy v domácnosti. Jediný užitečný argument, který na muže v tomto případě platí, jsou finanční nároky dalšího dítěte.

2.2.2.5. Pluralizace životních forem

Ať již tyto strategie jsou méně či více úspěšné, svědčí o tom, že jeden model soužití v rizikové společnosti dominantní být nemůže. Podle zmíněných obsahů strategií se řeší, zda vůbec vstoupit do instituce manželství nebo udržovat život „singles“, zda má být dominantní v domácnosti muž nebo žena, zda mít jedno nebo více dětí nebo dokonce žádné. Stejně jako se život jedince diferencuje podle jeho úlohy na trhu práce, stejně tak se pluralizují formy vynořujících se forem soužití. Jinými slovy, imperativ institucionalizovaného individualismu přikazuje jedinci, že má a musí vést nezávislý život mimo stará pouta, jakým byla rodina nebo třída a to v prostředí pravidel pracovního trhu. Instituce manželství nebo rodiny tak již nejsou nadindividuálními jevy *sui genesis*, ale produktem a konstruktem jedince. Integrovaným pojivem již není materiální zabezpečení, to si každý více nebo méně úspěšně dokáže zabezpečit na trhu práce. Do popředí se naopak dostávají pojmy jako láska, sebepoznání, sebeterapie, seberealizace nebo budování identity. Ve smyslu pluralizace životních forem by se tak dalo říci: kolik možných variant individuálně tvarovaných biografí, tolik možných podob společenského soužití. Podle těchto hodnot si pak aktér jako *homo optionis* volí, aby se z pluralitních staly konkrétní životní formy. Logika individuálně organizovaných životů tak z rodiny dělá asociaci individuí, která ji konstituují podle vlastních zájmů, zkušeností a životních plánů. V kontextu rodiny to však neznamená, že nukleární rodina zcela zaniká, ale je jen jednou z mnoha možností. Vedle této bývalé dominanty industriální společnosti připadá v úvahu soužití bez manželství, bez dětí, s dětmi, po rozvodu, stejného pohlaví, vztahy na dálku nebo mezinárodní partnerství způsobené migrací za prací, turismem nebo studiem (srov. Beck, Beck-Gernsheim 2002: 85–101).

Bylo řečeno, že motivy pro založení rodiny nebo jakékoliv jiného druhu partnerství se kvalitativně proměnily. Jestliže v industriální společnosti bylo pouto definováno hmotným bezpečím, pak v rizikové společnosti jsou to pocity, které integrují lidi. Takové poznání indikuje změnu nejen u kolektivů, ale i individuí. Jaký je vlastně Beckův aktér, jaké má vlastnosti,

strategie a zájmy? A jaký je individuální dopad hodnotového systému rizikové společnosti?

2.2.2.6. Aktér rizikové společnosti

Z výsledků empirických šetření, jež Beck cituje, plyne významný posun hodnot (srov. Beck, Beck-Gernsheim 2002: 38). Zatímco v padesátých a šedesátých letech se respondentovy životní cíle týkaly šťastného rodinného domu, nového auta, vyššího standardu bydlení nebo kvalitního vzdělání pro své děti, dnes respondenti mluví poněkud méně jasnou a vágnější řečí. Klíčová slova výpovědí se týkají respondentovy osobnosti, identity, osobního rozvoje a růstu nebo seberealizace. Takový hodnotový systém pak znamená významný posun od minulé odpovědnosti vůči rodině nebo třídě k povinnosti vůči sobě. Beck poznamenává, že tato hodnotová změna je produktem mladší, ekonomicky zajištěné a vzdělané generace, zatímco ti starší, chudší a méně vzdělaní stále zůstávají na hodnotových pozicích 50. a 60. let. Jinak řečeno, eskalátorový efekt posunul společnost nejen ekonomicky, ale i hodnotově, když symboly úspěchu jako materiální statky nebo vysoká mzda ztrácejí primát významnosti. Lidé se stále více ponořují do sebe, kdy se ptají sami sebe, zda jejich životní cesta vede k seberealizaci, kdo jsou, zda žijí plnohodnotný a naplněný život.¹⁴ Hodnotový systém individualizace tak obsahuje novou podobu etiky, *étosu já* nebo také principu povinnosti k sobě. V takové souvislosti se hovoří o egoismu a narcismu, který Beck připodobňuje k sebe-osvícení nebo sebe-osvobození. Odpovědi na své osobní otázky nachází člověk na své vlastní životní cestě. Taková individualizovaná životní trajektorie se stává autoreflexivní, což znamená, že dříve sociálně vyznačená biografie se přeměňuje v biografii, která je a musí být vytvářena samotným jednotlivcem. Úspěchy i nezdary na této cestě nesdílí společensky, ale sám, individuálně. A stejně se to má i s identitou; zatímco v minulosti byla třídě připisována, dnes je individu-

¹⁴ Ulrich Beck tak v podstatě provádí stejný výzkum jako americký sociolog Ronald Inglehart (1999). Ten, skrze longitudinální výzkum World Values Study, také zkoumal hodnotovou změnu u respondentů během zhruba posledních 50 let. Se svým americkým kolegou se na dálku shodují, že subjektivní životní štěstí nespočívá v materiálních statcích. Zatímco však Beck spojuje touhu po seberealizaci a hledání vlastní identity s institucionalizovaným individualismem, pak Inglehart hovoří o aktérově touze po svobodném jednání nebo apelu po ochraně životního prostředí. Více o postmateriálních hodnotách lze také nalézt v učebnici politologie (srov. Heywood 2004: 231– 232).

álně vytvářena. Odtud plyne i odpověď na otázku, proč je jedinec základní reprodukční jednotkou sociální. Vzhledem k tomu, že už to není vyšší kolektivní celek, který by značil jeho životní cestu, ale on sám, on sám rozhoduje kdy a zda vůbec bude toto sociálně reprodukováno.

V Beckově pojetí je však individualismus jako aktérova vlastnost vázaná na instituce, především na trh práce. A tak domnívat se, že je to aktér, který má veškerou seberealizaci, osobní rozvoj, osobní růst, identitu a reprodukci sociální ve vlastních rukou, by bylo dle Becka vysoce iluzorní. Není to jedinec, který sám sobě vytváří nabídku, ale jsou to instituce jako pracovní trh, vzdělání nebo spotřeba, skrze které je tato nabídka vytvářena a dále aktérem zpracována. Hovořit o seberealizaci, kariéře nebo osobním rozvoji znamená mluvit i o práci, školství, právu, spotřebě a dalších institucích, na které mohou nebo jsou tyto touhy vázány. *Homo optionis* neznamená svobodnou aktérovu volbu z kaleidoskopů možností, ale vynucené rozhodnutí skrze redukovanou nabídku zprostředkovanou institucemi. Svou existenciální vazbou na instituce, především na instituci trhu práce, je tak jedinec vlastně donucen být disciplinován ke svému individualismu jako vynucené strategii.

Pro názornost uveďme dva příklady z dnešní praxe. V České republice vyprodukuje vysoké školy každý rok stovky sociologů, politologů nebo stavebních inženýrů. Pracovní trh však není schopen absorbovat všechny tyto kvalifikace v tak vysokém počtu, a tak ačkoli by se sociolog rád realizoval produkcí empirických výzkumů, musí se podřídit nabídce pracovního trhu a vzít zavděk nekvalifikovanou práci ve zcela jiném segmentu. Vynucená však nemusí být jen povaha zaměstnání, ale také bezdětnost. Jak je možné, ptá se Beck-Gernsheim, že přestože porodnost klesá, existuje významný počet žen a mužů, kteří dítě mít chtějí, ale nakonec se jim to nezdaří (Beck, Beck-Gernsheim 2002: 119)? V tomto případě může být vazba na konkrétní práci tak lákavá, tak seberalizující a tak úspěšná, že takto emancipovaný/á, finančně nezávislý/á a ctižádostivý/á muž nebo žena vedou trajektorii svých biografii neslučitelně s partnerským nebo rodinným životem. Jinými slovy, aktérova přání a touhy se vylučují s institucionálním prostředím, ve kterém se produkují a vytváří.

Individualismus je tak vrcholně socializovaná a standardizovaná existence závislá na institucích. To, co lze nazvat životem na vlastní pěst, není výrazem bublajícího individualismu a egoismu, který by dosahoval epidemických rozměrů, ani života, kde jedinci proplouvají životem podle svého zájmu, ale spíše života důkladné konformity, která svazuje stále více skupin v rámci pracovního trhu. Odtud právě plyne odpověď na otázku, proč je individualizace novou formou socializace. Člověk se zespolečenšťuje právě do té míry, jak a jakou povahou je jeho individualismus vázán na instituce trhu, vzdělání, spotřeby a tak podobně. Jinými slovy se dá říci, že život je rozdělen do několika životních fází podle toho, v jakém institucionálním rámci se právě nachází. Socializace ekonomicky produktivních jedinců tak probíhá institucionálně proto, že lze tuto skupinu nazvat jako individualizovanou společnost zaměstnaných.

Dokonce i o těch nejbohatších, které Beck označuje jako vítěze globalizace, nelze tvrdit, že neúměrná míra jejich majetku jim zaručuje svobodu volby. Jejich biografie a rozhodovací procesy jsou sice na jednu stranu osvobozeny od vázanosti na pracovní trh. Ve stejný moment je však jejich život rámcován institucí finančních trhů a burz, kde se rozhoduje o osudu jejich investic. Ať již mohou více či méně jejich nárůst či pokles ovlivnit, zodpovědnost za výsledek je i zde připisován individuálně. Stejně tak na opačném pólu sociálních vrstev. Ani u bezdomovců nelze tvrdit, že by absolutní absence jejich majetku zaručovala možnost jednání zcela z vlastní vůle. Přestože se vzdali úsilí o dosahování bohatství na trhu práce, i oni jsou svazováni neustálou nejistotou plynoucí například z jejich zdravotního stavu. A stejně jako u ostatních aktérů jiných vrstev, i jejich bezdomovectví je zdůvodněno individuálním selháním.

Produkuje tedy proces individualizace rizika i na samotného aktéra? Odpověď je zcela jasné ano. Riziko spočívá právě v tom, že připisování viny nebo nezdaru je osobní, nikoliv společenskou záležitostí. Člověk si vytváří osobní tlaky na plánování a vypracování vlastní biografie, když rozvod nebo ztráta zaměstnání jsou jeho osobní vinou, ale přitom tyto nezdary plynou ze závislosti na administrativních a politických institucích. Tyto instituce jsou mnohem abstraktnější, a tudíž i méně čitelné než třeba instituce

rodiny, která v industriální společnosti byla s trhem práce klíčová pro determinaci individua.

Opomíjet fakt, že individualismus jedince a celý proces individualizace je vysoce vázán na instituce, vlastně znamená žít ve falešném vědomí. Příkladem mohou být zmíněné strategie redukující potenciální konflikty v partnerském vztahu, když mnohé z těchto záměrů popírají reálný stav věcí. Obratem se tak vracíme k tomu, co již byl o rizicích řečeno obecně. Rizika jsou nezamýšleným produktem původně racionálního jednání a lze je eliminovat jenom tak, že o nich víme. Nezamýšleným jednáním se individualizace stala rizikem jak pro nadindividuální struktury, tak pro samotné jedince. V rámci první složky rozkládá třídu a nukleární rodinu, v případě individua dochází k erozi jeho primárních partnerských pout formou rozvodů a zároveň mnohým chybí návod, jak naložit s nově nabytou svobodou, jak se realizovat. Z proměny hodnotového systému tak nevyplývá pouze touha po seberealizaci, autentičnosti, osobního růstu a rozvoje, ale také riziko nezaplněných očekávání. Takové stavy úzkosti pak nejsou v rizikové společnosti ničím jiným než vítězstvím rizik a neschopností jejich odhalování. Proces tohoto uvědomování by na sebe měla vzít věda, prostřednictvím reflexivní modernity.

2.3. Reflexivní modernita

Stejně jak byla rizika popsána v zúženém kontextu zaměřeném jen na ty sociální, i projekt reflexivní modernity bude popsán takto redukovane. Pojem reflexivita je teoretickým konstruktem Ulricha Becka, jak riziková společnost může čelit nezamýšleným důsledkům průmyslové společnosti. Je to teoretický projekt, jehož cílem je společenské uvědomění si rizik. Zatímco dosavadní kritika průmyslové a deskripce rizikové společnosti byla vedena empiricky, reflexivita je teoretickým návrhem normativity. Zdrojem této nápravy je kritika modernity a to například tím způsobem, jakým činí sám Beck (srov. Beck 2004: 251–372). Centrem kritiky je v Beckově pojetí věda, když právě ona není dostatečně aktivní při očišťování vědomí. Bylo řečeno, že v rizikové společnosti se vede boj o vědomí rizika a v našem případě sociální vědy zde nesehrály adekvátní úlohu. Příkladem kritiky socio-

logie jsou tak zvané *zombie kategorie*. Za takové stále žijící mrtvolky lze označit pojmy jako třída nebo nukleární rodina (srov Beck, Beck-Gernsheim 2002: 203–204). A v tomto jde Beck sám příkladem, když soudobý kapitalismus definuje bez tříd, nukleární rodinu vidí jen jako jednu z mnoha možností forem soužití nebo zpochybňuje tvrzení těch, kteří se domnívají, že individualizovaná individua jsou zcela svobodná ve vytváření své vlastní biografie. Reflexivní modernita je tak vědeckým projektem za očištění vědomí a pojmenování reality těmi pravými termíny. Její ambicí je institucionální řešení problémů rizikové společnosti. V případě sociologie to tak znamená produkovat taková empirická zjištění, která budou věrohodně odrážet realitu a poskytovat informace, na základě kterých se veřejnost bude moci strategicky a zároveň ve shodě s reálnými podmínkami rozhodovat, například ve svém privátním životě. V případě práva zase vytvářet takovou legislativu, která bude odpovídat soudobým principům soužití (například řešení rozvodových sporů mezi cizojazyčnými partnery) nebo reagovat na diskriminaci žen na trhu práce¹⁵. V oblasti vzdělání zase vytvářet takové vzdělávací příležitosti a tvarovat takové absolventy, kteří budou odpovídat požadavkům trhu práce. A posledně v oblasti sociálních věcí zase vytvořit takový trh práce, který by respektoval kombinaci výdělečné práce a partnerského soužití a tím tak tlumil důsledky vynucené individualizace. Všechny tyto vědecké poznatky k reformování společnosti by pak měly být předloženy politikům, kteří by je dokázali legislativně ukotvit a prosadit.

Individualizace, stejně jako celá riziková společnost, není proces, který by šlo přečkat a poté opětovně aplikovat instituce a nástroje první a polovičaté modernity. Naopak reflexivní modernizace je zásadním odmítáním racionality industriální společnosti a snahou o zastavení produkce neuvědomovaných rizik a to právě jejich uvědoměním. Praktickým výsledkem reflexivního uvažování je pak redefinice individualizace jako zcela nové společenské formace, na kterou je potřeba reagovat nejprve uvědoměním, tedy objektivním popisem stavu a pak vědomou rekonstrukcí institucí.

¹⁵ Direktivně nařizovat organizacím, kolik mají zaměstnávat ženy a mužů bez ohledu na jejich profesní kvalitu, se však může jevit jako diskriminující pro samotné podniky. Příkladem takových generových kvót je návrh komisařky EU V. Redingové (srov. Poškozuje evropskou myšlenku, odmítá Německo kvóty na ženy 2014).

Pokud se tedy má něco změnit a přizpůsobovat, tak je to způsob myšlení a nahlížení na individualizační procesy a podle toho tvarovat a redefinovat instituce.

Od kritiky industriální společnosti, přes deskripci rizikové společnosti a jejího individualizovaného aktéra a naznačené možnosti nápravy jsme se dostali na konec výkladu procesu individualizace a individualismu v pojetí Ulricha Becka. Závěrem si shrňme vše podstatné.

2.4. Shrnutí

Ulrich Beck identifikuje v dosavadním vývoji moderní společnosti dvě fáze. Její první část, industriální společnost, je pokrokovým a záměrným projektem redukci chudoby. Na jejím začátku stojí dezorganizovaná masa usilující o sociální integraci. Prostřednictvím vědeckotechnologických inovací v oblasti průmyslu se však daří tyto rozptýlené jedince organizovat ve velkých průmyslových podnicích nebo organizacích vázaných na průmyslovou výrobu. Vypjatý průmysl si na jednu stranu vyžaduje omezenou svobodu svých pracovníků v zájmu sladění kolektivního úsilí, na druhou stranu však dochází k takové hospodářské produktivitě, která stojí za vznikem garantů sociálního blahobytu: sociálního státu. Na jednu stranu zde vzniká primární konflikt v nerovném rozdělování bohatství, na stranu druhou z hospodářského růstu těží jak třída námezdních pracovníků, tak průmyslníků. Absolutní velmocí se však stává právě sociální stát, který svým bohatstvím plynoucím právě z takového kolektivního úsilí zajišťuje komplexní individuální podporu. Celý ideální obraz fungování průmyslové společnosti je vyplněn fungujícím rodinným a pracovním životem, který je dán striktní diferenciací domácích rolí. Zatímco muži je svěřena role živitele rodiny, ženě péče o domácnost. Ekonomický blahobyt společnosti se dostává na vrchol, když na pracovní trh vstupuje i sama žena. Pod střešou fungujícího a prosperujícího sociálního státu, efektivního trhu práce, do kterého jsou začleněni muž i žena, se vynořuje eskalátorový efekt. Tento zamýšlený důsledek modernizace posunuje společnost o patro výš, směrem ode dna chudoby. Jinými slovy, ani ti nejchudší už netrpí existenční bídou a záměr redukce sociální bídy tak lze označit za úspěšný.

Eskalátorový efekt však s sebou nese jen oslavu blahobytu, ale poodhaluje i skutečnou povahu modernity. Kdesi v nitru moderní společnosti jako by byly zakódovány ambivalentní účinky procesy modernizace. Původně blahodárné záměry jsou vyvažovány nejen žádoucími výsledky, ale i neviditelnými riziky, což z modernity dělá nelineární proces. Kvantita rizik je pak natolik významná, že vytváří referenční rámec nově vzniklé rizikové společnosti. Významnost rizik nespočívá jen v jejich počtu a povaze nevědomosti, ale také v tom, že po jejich definování neexistují účinné nástroje jejich řešení. V sociální oblasti dosavadní ekonomická prosperita nejenže ruší společnost chudoby, ale také startuje proces individualizace a tím i diverzifikaci životních stylů. Jedinec začleněný do trhu práce už není existenčně vázán na své třídní a rodinné struktury, ale prostřednictvím trhu práce se ekonomicky emancipuje a vytváří si tak vlastní biografii. Emancipace se v konečném důsledku může týkat i vyvázání ze závislosti na sociálním státu, tedy toho nejabstraktnějšího aktéra, který naučil jedince zbavovat se třídní a rodinné opory. Nezamýšlené důsledky modernizace, které implikuje start individualizace, rozkládají původní institucionální pilíře industriální společnosti, přičemž před novými riziky neexistuje nově vzniklá institucionální ochrana. Beck tak v této souvislosti vede historické analogie, kdy přechod od industriální k rizikové společnosti přirovnává k transformaci společnosti tradiční k moderní. V oblasti individualizace totiž stejně tehdy i dnes existovala masa emancipovaných individuí bez institucionální opory vést vlastní biografii.

Proces individualizace má celkem tři dimenze. Parametr osvobození značí zmíněnou emancipaci individua na sociálním státě, rodině a třídě, v oblasti rodiny se týká především ženy, která svou účastí na trhu práce už není existenčně závislá na rodině. Dimenze ztráty stability indikuje absenci institucionální opory při vynořování se stále většího počtu rizik. A do třetice poslední dimenzi Beck nazývá kontrolní a reintegroující. Právě v kontrole a reintegraci je obsažena podstatná část Beckovy teorie individualizace.

Individualizace je kontrolovaná institucemi, a tak Beck hovoří o institucionalizované individualizaci. Tato formulace znamená, že jedincův rozhodovací proces je podmíněn institucemi. Individualismus je svobodný

jen do té míry, do jaké to umožňují instituce. Člověk si tak může volit a vybírat jen ze strukturální nabídky. Nejvýznamnější institucí je pak trh práce, což z rizikové společnosti dělá mimo jiné společnost individualizovaných zaměstnanců. Právě výdělečná práce je motorem individualizace, protože peníze svou univerzální směnnou povahou umožňují i svobodné rozhodování. A tak v tomto ekonomizujícím pojetí platí, že čím vyšší příjem, tím větší individuální svoboda. Pokud je však svobodná volba vázána na instituce, především trh práce, je individualismus vynucená strategie. Je to jediná a neúčinnější strategie, která člověku zbývá poté, co byl vyvázán z rodinných a třídních struktur. Individualizace však v žádném případě nevytváří ze společnosti sbor atomizovaných jedinců. Společně s trhem práce je to renovovaný nástroj společenské integrace a socializace. Člověk je na své životní cestě socializován prostřednictvím těch institucí, které se buď modifikují v rámci nově vzniklých forem soužití (neúplné rodiny, rozvedené rodiny, nesezdané páry a tak podobně) nebo těch, které stále přetrvávají, tedy institutu vzdělání a trhu práce. Do diskurzu disciplíny byl pak Beck zařazen právě pro vynucené pojmání individualismu. Na jednu stranu Beck nesdílí obavy jiných, že by individualizace přispěla k společenské dezintegraci nebo že by se systém takto rafinovaně pokoušel uplatnit svou politickou nebo ekonomickou moc. Na druhou stranu institucionalizovaný individualismus indikuje přítomnost diskurzu disciplíny proto, že člověk diktátu pracovního trhu konformně podléhá, stejně jako je svou vyvázaností ze struktur třídy a rodiny v obrovské nejistotě při postupující individualizaci rizika. V kontextu vynucené individualizace je to pak právě rodina, kam emancipační proces vnáší nejvýznamnější změny.

Proces individualizace problematizuje všechny fáze partnerského života a to od vzniku, přes případné soužití až po rozchod nebo rozvod. Institucionální, především tržní model života ve svém důsledku předpokládá život bez rodiny, když jak muž a žena se dnes mohou ekonomicky zajistit sami. Pokud jim trh práce nevrací klín do plánování společné biografie, může tak učinit kdykoliv během vzájemného soužití pod jednou střechou. Kariéra a práce se staly součástí nejen mužských, ale i ženských životních plánů, protože zosobňují sebepoznání, vlastní peníze a osobní rozvoj mimo rodinu,

kde je však minimální podpora pro takový způsob seberealizace. A právě ekonomická nezávislost ženy je zcela nová a zároveň riziková situace. Zatímco v rámci první modernity byla žena vázána k domácnosti, v rizikové společnosti se primárně orientuje na trh práce, avšak v podmínkách tradiční dělby rolí. Tyto zastaralé instituční mechanismy pak implikují konfliktní situace jak v rodině, tak na trhu práce. V rámci rodiny je to na samotných partnerech, nikoliv na institucích, aby si vyjednali svůj vlastní model života. Při funkčních limitech nukleární rodiny individualizace pluralizuje životní formy a je zcela na aktérech, jaký si vyjednají model soužití při závislosti na výdělečné práci. Na trhu práce zase žena naráží na stereotypní, genderově nevyvážené a tedy i statické jednání. Přestože její formální vzdělání je srovnatelné s muži, na řídicích pozicích v organizacích stále přetrvávají muži, zatímco pozice se zbytnělou racionalitou zastávají ženy. Dle Becka tak individualizace ve spojitosti s genderově polovičatou modernitou je pro ženu rizikem hned trojím způsobem.

Na jedné straně má sice příležitost a touhu se osobně rozvíjet na trhu práce, na druhou stranu však tyto ambice nejsou u mužů doma příliš vítány, když sami sebe chápou stále jako ekonomicky dominantní aktéry. Doplnující úvahy nad dítětem nebo samotná výchova pak zpomalují individualizační proces stejně jako kariérní postup. Stejně tak je riziková situace pro ženu i na trhu práce, když jejím kariérním cílům vystavuje limity diskriminační rozhodování na trhu práce. Do třetice, vrchol celé ženské rizikové biografie spočívá v rozvodu jako výslednicí krachu vyjednávání o dělbě domácích rolí. Pokud se však po rozvodu někomu ztíží životní situace, pak je to opět žena, která nese odpovědnost za případnou výchovu dítěte nebo dětí a to stále za nerovných možností na trhu práce. Rozvod jako výsledek nezvládnutí individualizačního procesu při absenci institucí intimity zrcadlí i hodnotovou změnu. Zatímco v rámci průmyslové společnosti bylo pouto mezi mužem a ženou utužováno požadavkem materiálního bezpečí, v rizikové společnosti dominují city. Jinými slovy, pokud existuje mezi partnery láska, je to dostatečná motivace pro řešení konfliktů, pokud nikoliv, motivace materiálními statky pozbývá významu. Ty si totiž muž a žena mohou obstarat sami.

Láska jako významné pouto mezi mužem a ženou je součástí širší hodnotové společenské změny. Zatímco v průmyslové společnosti ovládané logikou redukce chudoby byly životní cíle a spokojenost svázány s materiálními statky, v rizikové společnosti se individuální preference vážou na seberealizaci, osobní rozvoj nebo požadavek vnitřně naplněného života. Takové životní trajektorie mají autoreflexivní povahu, což znamená, že dříve sociálně vyznačená biografie se přeměňuje v biografii, která je a musí být vytvářena samotným jednotlivcem. V logice institucionalizované individualizace by však bylo vysoce iluzorní se domnívat, že všechny nástroje na dosahování těchto postmateriálních cílů má jedinec ve vlastních rukou. Plnění těchto životních tužeb je opět vázáno na instituce, a tak aktér se může realizovat a rozvíjet jen do té míry, do jaké mu to dovolí strukturální nabídka, když jeho vliv na vlastní tvarování institucí je omezený. A právě v oblasti subjektivní a objektivní reality vidí Beck zásadní rozpor. Zatímco respondenti žijí s vědomím, že nástroje seberealizace, osobní rozvoj nebo vlastní biografii mají ve vlastních rukou, diagnóza sociálních rizik odhaluje, že sami žijí ve falešném vědomí. A tak výpovědi respondentů ohledně plánování rodinného života, její vnitřní organizace se míjejí s logikou tržního modelu života v kombinaci s genderově nerovnou situací. Důkazem institucionální moci jsou právě nenaplněné životní ambice. Přestože si lidé například přejí mít spokojenou rodinu a vychovávat děti, životní styl vázaný na trh práce jim naplnění těchto ambic nedovolí a nedovolí jim to právě proto, že žijí v zajetí falešného vědomí, a tak své jednání ani nemohou racionálně přizpůsobit svým tužbám. Jinými slovy, bezdětní aktéři existují právě proto, že žijí v institucionálně kontrolovaných podmínkách bezdětnosti. Z nevědomosti o sociálních rizicích pak při podmínkách rozpadajících se třídních a rodinných struktur vyplývá sebeobviňování z nezvládnutých životních situací. Autoreflexivita tak v tomto případě neznamena jen žít a tvořit na vlastní pěst, ale také sám zodpovídat za své úspěchy či nezdary.

Beckův aktér je tak přesným obrazem útrap rizikové společnosti. Je to specifický produkt nelineárního společenského vývoje, nuceného se konformně individualizovat, a tak i orientovat na trh práce. Jeho motivy vycházejí z postmaterialistických hodnot, které se snaží individuálně naplňovat

strategiemi, jejímž obsahem jsou však neúplné nebo falešné představy o rizikové společnosti. Stejně jako na úrovni systému, tak v rovině individuální se na místo očekávání o vlastním rozvoji, dostavuje úzkost z nenaplněných cílů.

Teoretickým nástrojem za očistění vědomí a zefektivnění akterových strategií a vůbec celistvé nápravy rizikové společnosti je projekt reflexivní modernity. V oblasti individualizace je reflexivní modernita návrhem, jak normalizovat, tlumit a kontrolovat nezamýšlené důsledky tohoto sociálního rizika. Dominantní úlohu zde hraje věda a politika. Zatímco sociologie jako věda o společnosti by měla diagnostikovat stav rizikové modernity, úlohou politiky je vtělit tyto poznatky do legislativy, aby vytvořila právě chybějící instituce. Ulrich Beck jde vědeckým příkladem, když popisuje ambivalentní principy fungování industriální společnosti a kritizuje poměry rizikové. Hlavním cílem je analyzovat situaci co nejpřesněji, identifikovat rizika a vymanit se tak z nadvlády falešného vědomí. Jen očistěné vědomí totiž kolektivnímu nebo individuálnímu akterovi umožní, aby se nikoliv svobodně, ale především strategicky rozhodoval a racionálně zvažoval, co mu v jeho podmínkách mohou dané struktury opravdu nabídnout. Jinými slovy, aby očekávání mohla být naplněna, musí mít realistický podklad. Naproti tomu, politické strany by si dle Becka měly uvědomit, že individualizace není proces, který by šlo přechkat, ale že zakládá zcela novou společenskou formaci. Hlavním cílem legislativních zásahů, jejichž opora má vycházet právě z vědeckých poznatků, by měl být vznik institucí tlumících rozkládající účinky individualizačního procesu a svažující tak profesní a rodinný život.

Stručně řečeno, individualizace je konceptem, který popisuje strukturální transformaci společnosti i společenských institucí, přehodnocuje vztah jedince a společnosti a nutí k proměnám i samotnou vědu o společnosti. Je to zcela ahistorický proces, který z akterova individualismu dělá vynucenou strategii, když ve všech dimenzích svého života je disciplinovaně vázán na mechanismus trhu. Zatímco institucionálním poutem se jedinec zespolenšťuje, integruje se tím, že pracuje. Individualismus je tak vrcholně socializovaná a standardizovaná existence závislá na institucích, která integraci

nebrání, ale naopak ji umožňuje. Individualismus není výrazem egoistického proplouvání životem podle svého zájmu, ale konformní biografie, která svazuje aktéry v rámci pracovního trhu.

Kapitola 3

Individualismus jako svobodná volba: Hyperkonzumní společnost Gillese Lipovetského

3.1. Úvodem

Třetí kapitola textu analyzuje teorii (hyper)konzumní společnosti Gillese Lipovetského. Ambicí je poukázat na odlišný typ individualismu, který se v pojetí tohoto francouzského sociologa vyznačuje nikoliv vynucenou strategií, ale svobodnou volbou. Pro porozumění výkladu je vhodné učinit několik poznámek o celoživotní práci tohoto profesora z Grenoblu.

Dílo Gillese Lipovetského je velmi rozsáhlé, proměnlivé a jak si ukážeme i částečně vnitřně rozporné. Kniha *Éra prázdnoty* (2001), která v originále vychází v roce 1983 je reakcí na hodnotové společenské změny v poslední třetině 20. století. Vykládá kořeny moderní společnosti i zrod nové postmoderní společnosti, kde spotřeba dominuje nad produkcí a životní styl je determinován spíše osobními preferencemi než ekonomickými možnostmi. V této linii vychází o čtyři roky později kniha *Říše pomíjivosti* (2002). Lipovetsky zde v duchu postmodernity popisuje, jak aktér zakouší své konzumní prožitky a zcela oddán své vnitřní estetizaci střídá jednu módní značku za druhou. Akcelerace modernity však autora nutí, aby své učení částečně revidoval. Nejprve v roce 1992 publikuje dílo *Soumrak povinnosti* (1999), o dvanáct let později pak knihu s názvem *Hypermoderní doba* (2013) a příznačným dovětkem *od prožitku k úzkosti*. V roce 2006 shrnuje svou revizi postmodernity a vysvětluje pojem hyperkonzumní společnosti v práci, kterou nazývá *Paradoxní štěstí* (2007).

Výklad této kapitoly postupuje podle celkem tři vývojových fází modernity, které Lipovetsky v dosavadním moderním společenském vývoji identifikuje. Každé z těchto období přitom zahrnují zárodky fáze následující, přičemž celkově se jedná o výklad proměn konzumu a spotřeby. První periodu nazývá modernismem, který se vyznačuje autoritou a disciplínou. Tato doba trvá zhruba od začátku 18. století do šedesátých let 20. století. Již na konci tohoto období jsou patrné zárodky postmodernity jako období svo-

body, autenticity a nezodpovědnosti. Charakter postmoderní společnosti se však poměrně záhy proměňuje, a tak počátkem devadesátých let minulého století si Lipovetsky všímá nástupu hypermoderní nebo také hyperkonzumní společnosti. Tato hyperkonzumní doba, která trvá dodnes, se vyznačuje dvojitým individualismem, kdy na jedné straně je původní nezodpovědnost vyvážena odpovědností a postmoderní prožitek hyperkonzumní úzkostí.¹⁶ Záměrem celé interpretace je na Lipovetského díle ukázat, že ačkoliv se moderní společnost dle Lipovetského proměňuje, zhruba od šedesátých let 20. století zažívá individualismus nebývalý rozmach. Přestože se tento individualismus jako aktérova vlastnost proměňuje, neustále v něm převládá svobodná volba nad vnější disciplínou.

3.2. První fáze modernity

Počátky modernity jsou dle Lipovetského spojeny s obdobnými procesy, které byly popsány Wagnerem v rámci omezeně liberálního období. Francouzská revoluce byla jinými slovy první individualistickou revolucí, když individuum bylo osvobozeno od náboženského stylu řízení. Byla nastolena rovnost mezi věřícím a nevěřícím, a tak etický život se otevřel všem, nezávisle na jejich metafyzickém přesvědčení. V tomto raně moderním a porevolučním období byly ustanoveny základní principy svobodné modernity. „*Existují pouze svobodní jedinci, cele zodpovědní sobě samým. Všichni lidé jsou si rovni svými povinnostmi: padl tak poslední nerovnostářský princip, zakládající hierarchickou nerovnost mezi tím, kdo věřil a kdo nevěřil*“ (Lipovetsky 1999: 38). Emancipace na náboženství však ustanovila nové sakrální pouto a to směrem k povinnosti. Moderní společnost tak sice na jedné straně vznikla na podkladu suverénních práv jednotlivce, avšak zároveň se prosadil požadavek poslušnosti vůči povinnosti a naplňování

¹⁶ Periodizovat Lipovetského učení není jednoznačnou záležitostí, když naráží na rozpor-nosti. Z *Éry prázdnoty* vyplývá časování modernity tak, jak je naznačeno v hlavní části textu (srov. Lipovetsky 2001: 125–140; 259–269). Stejně tak v knize *Hypermoderní doba* se můžeme dočíst, že zhruba na přelomu osmdesátých a devadesátých let je modernita na prahu třetí vývojové fáze, tedy hypermoderní společnosti (srov. Lipovetsky 2013: 25). Zcela asymetricky však působí Lipovetského časování modernity v knize *Paradoxní štěstí*. Nástup postmodernity, která je v tomto díle nazývána společností masové spotřeby, je časován již do poválečného období (srov. Lipovetsky 2007: 36), aby tato druhá fáze modernity skončila už v sedmdesátých letech (srov. Lipovetsky 2007: 42) a vstoupila do hyperkonzumní éry.

osobních i neosobních cílů. Tento imperativ Lipovetsky vymezuje jako morální individualismus, kde proti sobě stojí práva suverénního jednotlivce a rozkaz absolutní povinnosti (srov. Lipovetsky 1999: 30–31). Povinnost tak nesměřovala pouze vůči sobě, ale i k druhým. V oblasti politiky a práce zcela jasně dominuje služba vůči vyšším nadindividuálním celkům, a tak na místo osvobození a individualizace nastupuje disciplína a kolektivismus. Tak zvanou politickou revolucí začalo budování národního státu (srov. Lipovetsky 2001: 128). Jednota byla demonstrována sérií revolucí za národní uvědomění, emancipaci od mnohonárodních státních celků, následnou manifestací národních symbolů a centralizací byrokratické státní správy v hlavním městě.

Mnohem intenzivněji však Lipovetsky analyzuje svár svobody a disciplíny během 19. a 20. století prostřednictvím tak zvané ekonomické revoluce v obraze sociologie organizace (srov. Lipovetsky 2001: 128, 133,134; Lipovetsky 2007: 37; Lipovetsky 2013 22, 23). Právě ustanovení a proměny způsobů řízení formální organizace představují jakousi osnovu vývoje konzumu moderní společnosti a vazbu na obrodu individuální svobodné volby. V oblasti řízení podniku se v průběhu 19. století až do šedesátých let 20. století zrcadlí dva přístupy, technický směr Fredericka Taylora a škola mezilidských vztahů Eltona Maya, které zároveň odráží i tehdejší vztah aktéra a společenských struktur.

3.2.1. Technický způsob řízení společnosti

Frederick Taylor vepsal principy technického směru do své příručky pro průmyslníky pod názvem *The Principles of Scientific Management* (1911). Dělbá práce je v jeho pojetí rozpracována do nejmenších důsledků, kdy neustálým opakováním pracovních úkonů se má dojít až k naprosté výkonové dokonalosti. Člověk je v Taylorově přístupu chápán jako plně automatizovaný stroj, který plní příkazy přicházející z řídicího centra. Ekonomické účinnosti podniku lze dosáhnout pouze tak, že zaměstnanci budou plnit funkci robotů. Standardizace těchto příkazů a přísná disciplína je však výhodná oboustranně: chrání podnik před egoismem a vypočítavostí zaměstnance, zároveň však výdělečnou prací individuuma umožňuje uspokojit

jeho materiální požadavky. Hlavní heslo takové organizace zní: specializace, standardizace, opakovatelnost a zvýšení objemu produkce (srov. Lipovetsky 2007: 37).

Druhou koncepci reprezentuje Elton Mayo a jeho škola mezilidských vztahů. Tento přístup vychází z výsledků experimentu provedeného v roce 1925 na pracovnících Hawthornské továrny v USA. Psycholog Mayo a jeho tým zjistili souvislosti mezi zvýšeným pracovním výkonem a nárůstem neformálních vztahů mezi zaměstnanci. Jinými slovy, čím lépe se zaměstnanci v podniku cítili a čím více si navzájem mezi sebou rozuměli, tím efektivnější pracovní výkon podávali. Výsledkem je sociální jedinec, jehož motivace není pouze vnější, vycházející z materiálních potřeb. Na rozdíl od Taylora vidí Mayo v individuu i vnitřní pracovní motivy, když vychází z potřeby navazovat sociální kontakty. Takové zjištění je podstatné i pro způsob řízení podniku. Ideální vedoucí by neměl být zdatný jen technicky, ale i sociálně pro vytváření motivujícího pracovního prostředí. Mayovo učení je tak jasným vymezením vůči Taylorovým závěrům. Jinými slovy se jedná se o přechod od technického směru k přístupu založenému na mezilidských vztazích, od egoistického jedince, kterého je žádoucí pro potřeby podniku dehumanizovat, k sociálnímu jedinci, kterému je pro efektivitu podniku potřeba vytvářet sociální pohodlí, a v neposlední řadě se jedná o změnu od vynuceného vnějšího tlaku organizace na jedince k harmonii mezi vnějšími zájmy organizace a vnitřními motivy jedince (srov. Keller 2007a: 32–35).¹⁷

Na příkladu způsobu řízení výrobního podniku se tak odráží raně moderní rozpor v pojmání člověka. Na jedné straně existuje důraz na disciplínu a kontrolu za přísného dodržování stanovených organizačních cílů. Na straně druhé je zde snaha o vyvážení pracovního pohodlí a účinnosti výroby podniku. Zatímco dle Lipovetského se mezi koncem 19. století a polovinou

¹⁷ Taylorův a Mayoův přístup k pojmání jedince v organizaci se podobá psychologické dichotomii vývoje osobnosti, kterou nastínil ve svém stadiálním modelu rozvoje psychiky německý psycholog Erik Erikson. Například ve druhém stádiu, které autor nazývá autonomie proti zahanbení, se rozhoduje, jak široké mantinely dítěti ve výchově popustit. Jedinec může být vychováván buď podle striktního, omezujícího a svázaného modelu vedoucího k postupné závislosti na druhých, nebo naopak jeho pole působnosti je neomezené a ve svých iniciativách nemá dítě žádné zábrany (srov. Kliment 2013: 37).

20. století prosazuje Taylorův technický směr, v poválečném období naopak Mayova škola mezilidských vztahů.

Člověk je tak po většinu první fáze moderní společnosti podrobován zájmům celku. Individuální hodnoty jsou od samého počátku marginalizovány a naopak se od jedince vyžaduje absolutní oddanost systémům organizace. Morální individualismus tak zde proudí pouze jedním směrem a to když se subjekt svou povinností práce orientuje jen na formální organizaci. Pokud existuje nějaká individuální svoboda, tak jen do té míry, dokud slouží zájmům vyšších společenských celků. Člověk byl socializován disciplinovaně. Tyto principy podřízenosti a autority tak byly jedinci vštěpovány již během výchovy, školní docházky, aby dosáhly svého vrcholu a dokonalosti v roli zaměstnance organizace. Podle takových principů byl řádový zaměstnanec připodobněn k výkonnému stroji, zatímco vedoucí pracovník k spolehlivému počítači, který dokáže nalézat spolehlivá řešení i těch nejsložitějších úloh. (srov. Keller 2007a: 18). Slovy Lipovetského se jedná o dobu autoritativní, mechanické a rozkazující drezury, kde socializace je založena na disciplíně (srov. Lipovetsky 2001: 9–11).

Taková interpretace organizované modernity se v ničem neliší od té, kterou požadoval Comte, analyzoval a předpovídal Weber nebo kritizoval Touraine s Habermasem. Jedinec a jeho psychologická výbava zde existuje pro společnost a nikoliv společnost pro potřeby člověka. Společnost i formální organizace vyžadují pro své fungování hierarchický charakter, kde vliv, tlak a formace jdou směrem ze shora dolů, nikoliv naopak nebo obousměrně. Hovořit zde o emancipovaném individuu znamená v Comtově slovníku odcizení a v Taylorově technickém směru o člověku bez potenciálu zaměstnání. Jinými slovy se Lipovetsky na dálku shoduje s Wagnerem, že ve sledovaném období vítězí disciplína struktur nad osvobozeným jedincem.

Autoritativní styl řízení však nejen utlačuje individuální zájmy do pozadí, ale zároveň vytváří efektivní výrobní proces. Masová výroba produktů vytváří zcela nového kolektivního aktéra: konzumenta. Společně s nárůstem produktivity práce a růstem mezd se rozvíjí masová konzumní společnost (srov. Lipovetsky 2007: 37).

Masová konzumní společnost je pro Lipovetského ekvivalentem moderní společnosti a v různých podobách jsme ji mohli sledovat jak v minulosti, tak nyní. Než člověk mohl masově konzumovat, musel se produkt nejdříve masově vyrobit a masově propagovat formou marketingu. Masová výroba byla stimulována právě Taylorovým vysoce produktivním technickým modelem organizace práce, když distribuci zboží napomáhala stále se zdokonalující dopravní infrastruktura průmyslové společnosti. Absolutní novinou v životě konzumenta byl nákup nikoliv „na omak“, ale podle značky, kterou poznává podle jejího balení a reklamy. Místem prodeje již není tržiště, ale malý krám nebo dokonce velký obchodní dům. Zcela novým moderním produktem je právě reklama jako nástroj masové distribuce vědění o značce. Zatímco reklamní výdaje firmy Coca-Cola čítaly v roce 1892 11 tisíc, v roce 1901 100 tisíc, v roce 1912 1, 2 milionu, aby nakonec v roce 1929 stouply na 3,8 milionu dolarů. První fáze moderní konzumní společnosti tak vznikla na principech masové výroby, masového marketingu a masového konzumu na pozadí autoritativního a disciplinárního řízení společnosti. Tento model společenského uspořádání se však v poválečném uspořádání částečně uvolňuje. Tato liberalizace je symbolizována přechodem od Taylorova technického směru k Mayově společnosti mezilidských vztahů (srov. Lipovetsky 2007: 36).

3.2.2. Společnost mezilidských vztahů

Poválečné období těží z nastavených standardů produkce. V období po druhé světové válce se daří logiku výroby, reklamy a konzumu dostat do kolektivní dokonalosti. Díky automatizaci a výrobním linkám se dodávaly standardizované výrobky v ohromném množství. V této době vzniká společnost, kde za pokrok je považován hospodářský růst, zlepšování životní úrovně a tvarované konzumní objekty. Je to období zvýšené kvantity a snížené ceny. Jedním z klíčových slov je dostupnost a to nejen ve smyslu dopravní infrastruktury, ale i financí (srov. Lipovetsky 2007: 36–38). Spotřeba sice stále neprobíhá individualizovaně, ale kolektivně podle třídní identity, na druhou stranu se konzum stále více homogenizuje. V logice spotřeby sice stále panuje opozice mezi vládoucí elitou a masou ovládaných, ti dole se však stále více chtějí podobat těm nahoře. Nejlépe je tento trend vidět

v oblasti módy. Pro privilegované vrstvy se šije na míru způsobem *haute couture*, pro zbylou většinu způsobem konfekční sériové výroby. Avšak metodou nápodoby se masová produkce ztotožňuje alespoň vzhledem, nikoliv kvalitou, limitované privilegované produkci. Bohatnutí společnosti a dostupnost produktů způsobuje, že „*kupovat si věci pro potěšení, a ne pouze z nutnosti již není výsadou privilegovaných, ale postupně se stává možností mas*“ (Lipovetsky 2007: 110), když „*moderní móda, podřízena luxusní autoritě haute couture se jeví jako první projev masové spotřeby, homogenní, standardizované a lhostejné vůči hranicím*“ (Lipovetsky 2002: 110).

V rámci a mezi třídami tak právě prostřednictvím spotřeby docházelo k jisté homogenizaci ve smyslu být jako druhý. Stírání těchto rozdílů je nejlépe patrné právě v módě, kde k její demokratizaci dochází velmi rychle právě rozmachem průmyslové konfekce (srov. Lipovetsky 2002: 110). Jestliže spotřební trh takovým způsobem liberalizuje společnost a stírá její vnitřní rozdíly, pak zcela jistě plní významnou integrační úlohu. Svou cenově i infrastrukturně dostupnou povahou umožňuje konzumovat ve větší či menší míře všem. Všechny tak spojuje konzumní trávení času, tedy aktivita dříve spojována pouze s elitami.

Jestliže centrální úlohu v moderní společnosti hraje spotřeba, pak není divu, že Lipovetsky sleduje liberalizační úlohu konzumního trhu ve smyslu dostupnosti. V této poválečné době zároveň dochází k plíživé emancipaci od zmíněné disciplíny a kontroly, což signalizuje příchod nové éry. „*Donucování je v tomto typu společnosti nahrazeno sváděním, povinnost hédonismem¹⁸, spornost utrácením, slavnostní důstojnost humorem, disciplína osvobozením a budoucí přísliby přítomností*“ (Lipovetsky 2007: 40). To, co poválečné období připodobňuje k době technického směru řízení společnosti, je stálá existence třídní diference, která určuje míru konzumu a odlišuje jeho podobu mezi jednotlivými skupinami. Na druhou stranu prostřednictvím hospodářského růstu, navyšování životní úrovně a obecné dostupnosti spotřebního zboží ztrácejí třídní rozdíly své ostří a třídní konflikty

¹⁸ Hédonismem se v tomto textu rozumí hledání slasti a dobra jako etického principu individua (Durozoi, Roussel 1994: 96).

se začínají neutralizovat. To, co rýsuje budoucnost, je rozvolnění morálky ve smyslu odstupu od disciplíny a autority a struktury a zevšeobecnování personalizovaného systému založeném na podněcování, volbě, komunikaci, decentralizaci a participaci (srov. Lipovetsky 2001: 134). Jedinec zde již není odsouzen k ustavičné práci pod dozorem svého nadřízeného, ale užívá si harmonického vztahu s nadindividuálními formacemi ztělesněnými rodinou, třídou nebo zaměstnavatelem. Pojetí člověka se zde již nezakládá na dehumanizujícím drilu ve prospěch nadindividuální organizace, ale na sociálním individu, kterému se pracovní oddanost odvděčuje možnostmi dříve nedostupného konzumu. V takovém pojetí společnosti je tak nastolena dokonalá symbióza, kdy jedinec ze své vlastní vůle spontánně spolupracuje s nadindividuálními celky, aby zároveň dosahoval cílů produkce i spotřeby.

Všechny tyto osvobozující znaky společnosti jsou zárodkem a předpoklady pro vznik kvalitativně odlišné společnosti. Od Taylorova organizačního akcentu přes Mayovu symetrii mezi zájmy aktéra a výrobního podniku tak plynule dochází k převaze a vítězství nespoutaného individualismu. Od šedesátých let tak moderní společnost vstupuje do své postmoderní fáze, jejíž nejvýznamnější rysy shrnul Lipovetsky v roce 1983 do knihy *Éra prázdnoty*.

3.3. Na prahu postmoderní společnosti

Stejně jako v poválečném období byly předpoklady pro vznik masového institucionálního konzumu dovedeny do dokonalosti, i zrod postmoderní společnosti těží ze svých dřívějších předpokladů. Rozvolnění morálky ve smyslu odstupu od disciplíny a autority, podněcování ke svobodné volbě, komunikaci a participaci se v této fázi už netýká skupin, ale samotného individua. Právě od šedesátých let 20. století se naplno rozpoutává druhá individualistická revoluce poznačena autonomizací jedince ve vztahu k institucím, z čehož plyne individualizace konzumu. Přesněji řečeno startuje proces personalizace, tedy momentu, kdy instituce splývají s potřebami jedince. Postmoderní společnost má dva základní rysy: zaprvé, člověk zde již není pro plnění organizačních úloh, stejně jako mizí reciproční vztah mikro- a makrosvěta. Instituce jsou tvarovány pro potřeby člověka. Zadruhé, člověk

již nekonzumuje jako příslušník skupiny, ale sám za sebe. Co je přesně obsahem těchto tezí?

Proces personalizace ruší socializaci založenou na disciplíně a vede ke vzniku pružné společnosti založené na stimulaci potřeb. Proces personalizace je vlastně novým způsobem řízení jedinců ve smyslu samoregulace a je založen na změně směru tlaku, který nyní vyvíjí jedinec od sebe vzhledem k institucím. Personalizace znamená co nejmenší omezování, co největší možnost soukromé volby, minimální strohost, maximální touhu a pochopení. Instituce se tu přizpůsobují motivacím a přáním, vybízejí k účasti a organizují volný čas. V popředí tohoto procesu je osobní realizace a respektování zvláštností a jedinečnosti osoby jako základní hodnoty. Být sám sebou, užívat si je totiž neoddělitelné od společnosti, která svobodu člověka povýšila na základní hodnotu a je pouze nejzazším projevem individualistické ideologie (srov. Lipovetsky 2001: 10–12). Výhoda procesu personalizace však spočívá v tom, že aktéra osvobozuje řízeným způsobem, když mu poskytuje relevantní informace.

Konzumní postmoderní společnost je sice na jedné straně charakteristická svým hédonismem, ve stejný moment ale i informacemi, které konzumenta upozorňují. Hýřivá spotřeba sice na jedné straně odstraňuje autoritářskou a imperativní kulturu, ale namísto ní nenastupuje iracionální a impulzivní člověk. Personalizace umožňuje racionální socializaci člověka a to požadavkem informovat se, spravovat se, udržovat se a uměním plánovat. Samotný konzum by odspolečenšťoval, ale přísun informací šitých na míru znamená socializaci bez tíživého obsahu a plnou pohyblivost. *„Procesem personalizace vzniká informovaný člověk nesoucí za sebe odpovědnost, který je neustále sám sobě dispečerem.“* (Lipovetsky 2001: 132). Jak ale Lipovetsky tuto hodnotovou změnu vysvětluje? Respektive, co míní tím, když tvrdí, že *„tento rozvoj práv a přání jedince a tato změna v pořadí individualistických hodnot však mohly nastat jen díky změně životního stylu související s konzumní revolucí“* (Lipovetsky 2001: 12)?

Zdůvodnění tohoto hodnotového posunu již bylo částečně naznačeno. Demokratizace módy byla prvním signálem stírání společenských rozdí-

lů. Avšak tato liberalizace se doposud týkala jen trhu, kdy dříve omezeně dostupné zboží všeho druhu začalo být k dispozici všem společenským vrstvám. Postmoderní společnost se však vyznačuje komplexní liberalizací politiky, trhu, vědy i buržoazního životního stylu. Jinými slovy tak hodnoty dříve výsadní společenské skupiny se posunuly o patro níže. Výsada hédonismu jako ekvivalentu bytostného individualismu začala být společným znakem postmoderního člověka. Vysvětlení tohoto hodnotového sesunu však není u Lipovetského nijak dopodrobna rozpracováno.

Do většinové společnosti se tento bytostný individualismus nedostal kumulací majetku na základě ustavičné a systematické práce, ale životem na úvěr. Zatímco dříve lidé uspokojovali své konzumní potřeby z úspor, na prahu postmoderní společnosti se tak děje prostřednictvím půjčky. Produktivita práce nastartovala masovou výrobu a masová spotřeba mohla být ve velkém umožněna právě úvěrem tak, aby člověk své přání mohl uspokojit hned. Odtud plyne, že masové rozšíření konzumu do všech společenských bylo umožněno životem na dluh (srov. Lipovetsky 2001: 102). Dál však již Lipovetsky tuto myšlenku nerozvíjí a to včetně absence důsledků zadlužování společnosti, a tak není možné přesněji identifikovat proces takové kvalitativní změny. Zůstává pouze u identifikace hodnotové změny ze spotřeby pro některé na spotřebu masovou. Tímto způsobem tak liberální principy rozvolňování na úrovni trhu, politiky, vědy a buržoazie sestoupily o patro níž, na úroveň člověka, kde i jeho definitivně ovládla individualistická logika. Jinak řečeno: „*došlo k transformaci veřejnosti spočívající v tom, že hédonismus, který byl na přelomu tisíciletí výsadou omezeného počtu umělců zaměřených proti měšťanství, se vlivem masové spotřeby stal ústřední hodnotou naší kultury*“ (Lipovetsky 2001: 126). Každopádně Lipovetsky vidí v této konzumní a individualistické revoluci až epochální událost, když tvrdí, že právě možnost žít svobodně, bez veškerého omezování, sám si zvolit vlastní způsob života je právě tou nejvýznamnější společenskou a kulturní událostí naší doby (srov. Lipovetsky 2001: 12).

Právě absence detailnějších důsledků rozvoje masové spotřeby úvěrem indikuje deekonomizaci společenských vztahů v postmoderní společnosti. Produkce je zcela upozaděna spotřebou. V postmoderní společnosti

není podstatné, z jakých materiálních podmínek aktér pochází, ale co si přeje. To platí v případě zaměstnaneckých preferencí, sociálních vztahů i způsobu trávení volného času. Poznat, čím se aktér chce stát, co chce dělat, není určeno jeho původem a ekonomickými možnostmi, ale postojem a vztahem k hodnotám, které tvarují subjektivní svobodnou volbu. Při interpretaci *Éry prázdnoty* čtenář nikde nenaráží na vnější limity, které by stály v dosahování aktérových cílů. Překážky si jedinec může vytvářet pouze sám, když původní centralismus jako možný filtr myšlenek a jednání byl nahrazen pluralismem hodnot a postojů. Jedinou znovuzrozenou centrální hodnotou je právo člověka na osobní naplnění a svobodu (srov. Lipovetsky 2001: 15–16). Absence jakýchkoliv ústředních hodnot znamená, že se zcela vytratily autority, idoly nebo masové politické strany, které by oslovovaly a řídily davy. Respektive i počet výstředních osobností se natolik navýšil, že žádná z nich už není dominující. Taková absence výraznosti dělá z postmoderní společnosti éru prázdnoty. Toto sociální vakuum však v sobě nemá nic tragického nebo apokalyptického. Osvobození od tradice, tedy až do nedávna převládající disciplíny a autority, je chápáno jako osvobození. A osvobozením se míní touha po sebepoznání, naplnění identity, seberealizaci a odlišnosti. Doba technického řízení společnosti i mezilidských vztahů se vyznačovala kolektivním úsilím dokonalosti masové výroby, reklamy a spotřeby za předpokladu všeobecné dostupnosti. Postmoderní společností naopak postupuje masová lhostejnost vůči okolí, individualizovaný konzum a zvýznamnění individuální cílů (srov. Lipovetsky 2001: 9–27; 2013: 23–25).

Navzdory tak silné individualizaci, která zcela eliminuje společenský zájem, se dle Lipovetského realizuje původní charakter moderní společnosti jako primátu svobodného individua. Individualizovaná konzumní revoluce dovedla do dokonalosti dostupnost spotřeby tvarované podle individuálních zájmů. Postmoderní společnost je sice nadále ovládána konzumem, ale za přítomnosti bezbřehé osobní svobody. Konzum není takovou svobodou omezován, ale umožňuje ji (srov. Lipovetsky 2001: 127).

Postmoderní společnost, tak jak byla doposavad načrtnuta, je zcela v souladu s definicí diskurzu svobody. Lipovetsky v duchu tohoto emancipačního přístupu vítá osvobozující charakter modernity, přínos svobody

a pocit autenticity pro aktéra. Individuální prostor, který v postmoderní společnosti vznikl, chápe nejen jako produktivní sílu pro jedince, ale také jako oživení podstaty modernity. Jestliže moderní společnost byla vytvořena na principu „povinnosti k sobě“, která se však záhy převážila k „povinnosti vůči druhým“, tak postmoderní společnost je úspěšným návratem ke kořenům individuální svobody. Lipovetsky v tomto ohledu tak rozhodně nesouhlasí s těmi, kteří by postupující individualizaci chápali jako rozkládající sílu, riziko nejistoty nebo plíživou lest pro systémovou reprodukci. Jedná se naopak o individuální příležitost, jak svévolně zúročit talent a neustále pracovat na svém rozvoji. Takové individuální úsilí je navíc zjednodušeno tím, že neexistují žádné autority, které by takové jednání usměrňovaly proti vůli. Procesem personalizace jsou právě veškeré instituce otevřeny jedinci a slouží jeho potřebám. Ústřední institucí je spotřební trh, kde se odehrává veškerý proces seberealizace. Před jeho specifikací v podmínkách postmoderní společnosti si nejdříve představme aktéra postmodernity, tedy narcise.

3.3.1. Narcis¹⁹

Narcis v sobě zosobňuje veškerou povahu postmoderní společnosti. Mluvíme-li o narcisovi, mluvíme i o postmoderní společnosti a naopak. Touhou je sebepoznání, seberealizace, touha po mládí, sportu, módě, hudbě jako nástrojů neustálého naplňování v jeho privátní sféře. Narcis je lačný po identitě, po odlišnosti, nezávislosti, uvolnění a sebenaplnění a to vše pokud možno hned, v co nejkratším čase. Jakým způsobem vysvětluje Lipovetsky vznik takového aktéra a jak se vlastně v konzumní společnosti chová?

Narcis, stejně jako postmoderní společnost, se příliš neohlíží dozadu a ani nijak významně neplánuje. Žije přítomností, v apatii vůči okolnímu světu a uzavřen do sebe. Zdůvodnění těchto rysů v sobě nese i předpoklad fungování narcise. Lipovetsky připomíná šedesátá léta jako bohaté období poměrně negativních událostí. Karibská krize, atentát na prezidenta USA, válka ve Vietnamu, vznik ekologických rizik, moderního terorismu, obavy

¹⁹ Stojí za zmínku, že zatímco v Lipovetském pojetí metodologicky vystupuje narcis jako ideální typ a analyticky jako vůdčí postava postmoderní společnosti, v učebnici psychologie je definován jako porucha osobnosti. Taková osoba trpí pocity velikášství, vlastní důležitosti, privilegovanosti a jedinečnosti. Privilegované postavení vyplývá ze vztahu k společenským normám, které pro něj neplatí bezvýtku (Kliment 2013: 45).

z jaderných technologií a jiná další rizika, která jsou zprostředkována prostřednictvím médií, implikují vznik narcistické strategie přežití. Jedná se vlastně o nástroj fyzické a duševní ochrany, aby se narcis mohl plně oddávat svému osobnímu rozvoji. Díky katastrofickým skutečnostem, kterým média věnují takovou pozornost, se rodí kolektivní povrchní apatie, která je však základnou a předpokladem pro naplnění osobní svobody. Narcismus je v tomto ohledu potlačení tragičnosti a ve vztahu k tragickým neindividuálním událostem zároveň zamlčeným vědomím a zároveň totální nadvládou sebevědomí. Tuto povahu navíc stimuluje neustálá akcelerace šíření nových informací ve smyslu, čím více negativních informací pocházející ze sdělovacích prostředků, tím větší uzavřenost narcise (srov. Lipovetsky 2001: 64 až 74). Narcis však není produktem krize společnosti. Je to důsledek postupujícího konzumu a procesu personalizace, který zároveň zcela převrací dosavadní principy fungování determinace.

Postmoderní společnost je momentem, kdy veškeré oblasti sociálního života uspořádává proces personalizace. Tento proces znamená, že instituce jsou tvarovány přesně podle potřeb individua a zároveň „vede ke všeobecnému nezájmu o společenské hodnoty a ke kultu seberealizace, takže se lidé sami uzavírají do sebe, což způsobuje nejen odklon od veřejného života, ale i od soukromého života“ (Lipovetsky 2001: 174). Jinými slovy je to samo individuum, které instituce determinuje. „Místo vnější determinace, která vyžaduje uznání bližního a při níž je chováním bližním usměřováno, nastupuje narcismus a zahleděnost do sebe, jimiž se závislost vlastního já na ostatních značně zmenšuje“ (Lipovetsky 2001: 73). Jestliže proces personalizace dává vzniknout sebevědomého aktéra, který za sebe nese odpovědnost a je sám sobě vedoucím, tak příchod postmoderní společnosti indikuje přechod od společnosti řízené druhými, k společnosti řízené zevnitř. Z takového způsobu řízení pak plyne i sestavování institucí na míru a je to právě narcismus, který představuje emancipaci z nadvlády druhého. Samozřejmě, přiznává Lipovetsky, že lidé nevycházejí vždy a jen čistě ze sebe. Narcis není jen egoista, ale i typem sociálního člověka. Rád se nechá inspirovat druhými, napodobuje nebo přebírá věci a myšlenky z různých oblastí soci-

álního života. Taková nápodoba se však vždy děje nevy nuceně, jen z vlastní vůle (srov. Lipovetsky 2001: 128).

Jinými slovy, je to vlastně přechod k dokonalé svobodě. Od Taylo-rovského disciplinárního a autoritativního stylu řízení, přes kolektivní uvolnění mezilidských vztahů Mayem až po bezbřehou svobodu individua, který doposavad utlačivé instituce tvaruje podle svých představ. Takový zvrát determinace implikuje dvě zjištění. Poprvé je to indikátor diskursu osvobození, kdy je to sám jedinec, který ovládá vlastní volbu, přičemž tato vlastnost je doprovázena vírou autora v pozitivní efekty jak pro samotné instituce, které si udrží svou životnost i ve změněných podmínkách, tak pro samotné individuum, které se nechá svévolně rozvíjet. A podruhé: v takové společnosti řízené zevnitř vzniká i obrat v oblasti vědomí. Lipovetsky v tomto ohledu přejímá marxistickou myšlenku, když hovoří o původně třídním vědomím. Doposavad to tak byla třídní struktura, která formovala jedincovo myšlení a jeho sebevědomí. V postmoderní společnosti si však i aktér toto vědomí formuje sám (srov. Lipovetsky 2001: 69). Vychází zcela sám ze sebe, ze své uzavřenosti. Přestože je tato uzavřenost kolektivní a to buď jako strategická obrana narcistického přežití nebo jako původ vlastní iniciativy, neznamená to, že by narcisté byli asociální a izolováni. Potřebou narcise je i scházet se s podobnými lidmi. Lidé se sdružují, protože se navzájem podobají, rozumějí si, když jim jde o stejné existenční cíle.

V úvodu k postmoderní společnosti bylo naznačeno, že konzum má desocializační účinky. V souvislosti se socializací narcise k tomu dodejme následující: jestliže veškerá životní volba probíhá nenuceně a z vnitřních motivů, i samotná socializace je narcistická záležitost. Člověk zaměřený sám na sebe, vymezující se vůči veřejnému životu je dokonale připraven na sociální izolovanost. Jedinec, který je ze své vlastní vůle vybaven samoorganizačním řízením se zespolečenšťuje a ovládá sám.

Mimo problémy s periodizací vývoje modernity však i zde dochází k další výkladové rozpornosti. Na jedné straně Lipovetsky tvrdí, že konzum sám o sobě je asociální, kdyby se jedinec bez zpětné informační vazby jedince odspolečensťoval. Procesem personalizace však vzniká informovaný

člověk, který se na základě dostupných informací dokáže samoregulovat a nese za sebe zodpovědnost (srov. Lipovetsky 2001: 132). Jinými slovy informační zázemí postmoderní společnost slouží k tomu, aby narcis své konzumní choutky racionalizoval a mimo svůj vnitřní prožitek myslel například i na své zdraví. V zápětí ale Lipovetsky dodává, že narcisova odpovědnost má lhostejný a nezodpovědný charakter, což z postmodernity dělá mimo jiné dobu hýřivé utopie. Navíc zde dodává, že narcis je až informačně přesycený, z čehož plyne jeho apatie a uzavřenost (srov. Lipovetsky 2001: 47–57). Jak tedy souvisí socializovaný aktér teoreticky disponující validními informacemi pro svůj socializovaný konzum s ve skutečnosti lhostejně nezodpovědným narcisem? Na tuto otázku Lipovetsky neodpovídá. A tak i vzhledem k dalšímu výkladu proměny individualismu u Lipovetského přijmeme poznání, že narcis se v postmoderní společnosti dokáže socializovat sám navzdory svému hýřivému, pomíjivému, nekonzistentnímu a nezodpovědnému jednání.

Z dosavadního výkladu narcise víme, že je to samoregulující individuuum. Vychází ze sebe, je do sebe strategicky uzavřen, determinuje sám sebe, případně si sám vybírá, kým se nechá ovlivnit nebo jakou informací se nechá vychovávat. To vše při svém zaujetí v možnosti zvolit si vlastní způsob života, seberealizaci a osobním rozvoji. Kde se však může realizovat, z čeho si vybírá a co konkrétně determinuje? Jestliže dějinami moderní společnosti prochází triáda produkce, reklama, spotřeba, je tomu tak i v postmoderní společnosti. Narcis ukájí svou veškerou touhu, realizuje se a zároveň utváří spotřební trh, jehož masové rozměry a centrum všeho zájmu vytváří moderní konzumní společnost.

3.3.2. Společnost zážitků

V Lipovetského pojetí je spotřeba vysoce plurální pojem. Nejedná se jen o spotřebu ve formě nákupu v obchodním domě od potravin všeho druhu a kvality, přes oblečení po ozdobné prvky. Konzumovat se dá vše, tedy i produkty z oblasti medicíny, sportu, náboženství, estetiky, zážitků, ale i samotní lidé. Cílem takového konzumního jednání je si individuálně vybudovat svůj životní styl, smysluplně naplnit volný čas a vlastně celý život.

Z logiky individualismu se odvíjí i motivace uspokojit především svůj vlastní zájem. Nejde už o to podobat se druhému, ale být originální a obdivovat sám sebe. Přiblížme si tři z těchto konzumních slastí a to v obraze zážitkového průmyslu, náboženství a tak zvané medikalizace.

Být součástí zážitkového průmyslu značí individuální organizaci volného času. Dle Lipovetského statistik vyplývá, že významná část zaměstnanců si přeje více volného času na úkor práce. Zatímco za doby taylorismu byla práce životem, v postmoderní společnosti je to volný čas, který vytváří kvalitu života (srov. Lipovetsky 1999: 195). Spotřebitel je tak vlastně sběratel zážitků, když taková společnost je zároveň centrem zábavy. Takový společenský koncept připomíná společnost zážitků, kterou v roce 1992 definoval Gerhard Schultze (1992)²⁰.

Tento německý sociolog definuje postmoderní společnost obdobně jako Lipovetsky. Mezilidské vztahy už nemají ekonomický charakter, potřeba dominuje nad produkcí a pozice na pracovním trhu je určena spíše osobními preferencemi než materiálním původem. Mnohem významnější determinantou je tak jedinec sám, jeho vlastní vzdělání, zájmy, životní styl, což tvaruje i preferované zážitky. Estetizace životního stylu je v podstatě orientací na krásné zážitky. A je to zážitek jako prostředek uvolnění se ze standardizace a všednosti a nástroj úspěšného naplnění volného času. Do popředí života se posunula snaha prožít něco hezkého a zajímavého, když původní účelovost byla vystřídána racionalitou prožitku. Užitečnou hodnotu produktu vystřídala hodnota zážitku (srov. Pongs 2000: 209–211).

Schultze hovoří o aktérech, kteří se plně věnují honbě za prchavými zážitky. Častými slovy u něj, stejně jako u Lipovetského narcise, jsou spontaneita, neusazenost a nepředvídatelnost. Rozrůzněné touhy jedince neustále stimulují produkci zážitkového průmyslu. Ten je však poháněn nejen aktérovou nevypočitatelností, ale i pomíjivostí samotných zážitků. Zatímco klasická průmyslová odvětví produkující věci trvalejší povahy, zážitky potřebují být neustále doplňovány, protože nikdy nemají podobu trvalého stavu.

²⁰ V originále hovoří Schultze o die Erlebnisgesellschaft, což se do češtiny nechá přeložit buď jako společnost prožitku (srov. Petrušek 2006: 398–401) nebo také společnost zážitků. Pro ilustraci Lipovetského teorie volím druhou možnost překladu, kterou pokládám za přesnější.

Masové zapojení lidí do takové společnosti zážitků pak umožňuje povýšit zábavu na podobu průmyslového produktu. V tomto duchu Lipovetsky poznamenává, že v USA pronikl zážitkový průmysl do čela exportu před letectví a zemědělství (Lipovetsky 2007: 69–74). Za takovým typickým jevem zážitkového průmyslu lze považovat turismus. Turistický průmysl zcela odpovídá pojetí Lipovetského narcise. Nejenže jedinec fascinován cestováním se svobodně, dle svých zájmů, ze své vlastní vůle rozhoduje, kam a na co se půjde podívat, on svými preferencemi a hladinou své poptávky tento průmysl i utváří. Hotel, ve kterém nejsou hosté, nemá velkou šanci na existenci, stejně jako turismus postavený na výzkumu trhu reaguje na společenskou, respektive narcistickou poptávku.

Společnost zážitků koresponduje s narcisovou poptávkou po jedinečnosti a neporovnatelnosti téhož zážitku. Jízda na horské dráze, potápění, horolezectví, karaoke, sledování velkých sportovních událostí, to vše spojuje právě jedinečný prožitek, který se vztahuje k danému místu, času a životnímu stylu. Lipovetsky však nezapomíná na to, že se tyto slasti mohou konat kolektivně, až giganticky. Potápění probíhá v týmech, sledování fotbalových zápasů zase mezi fanoušky. Primátem, stejně jako v jiném druhu spotřeby, je individuální konzum, ale v případě takových kolektivních zážitků dochází k společnému štěstí, radosti z toho, že jsme tu všichni společně a sdílíme své emoce. V rámci individuální realizace a osobního uznání tak dochází i ke sdružování. Čím je silnější proces individualizace, tím ohromnější je úspěch gigantických slavností, jako například masových koncertů a představení, sledování televizních přenosů, vítání úspěšných sportovců. Tyto události mohou na jedno místo přivést i více než milion účastníků, a tak takový hypermoderní zážitek dostává až obřích rozměrů (Lipovetsky 2007: 277–286). V takto nastavené společnosti zážitků může docházet k dokonalé, ale krátkodobé symbióze. Při realizaci uspokojování sebe sama jako nejvyšší touhy narcise, se člověk může v určitých případech až masově sdružovat a paradoxně tak i posilovat dokonce národní jednotu. Avšak stejně jako jsou zážitky prchavé a tekoucí, i takto vybudovaná národní jednota má délku trvání jednoho hokejového turnaje. Sám aktér pak opětovně vy-

hledává takovou formu prožitku, která ho vnitřně naplní a to případně i za kontaktu s druhými lidmi.

Neméně zajímavou úvahou je Lipovetského náboženská hypotéza, která tvrdí, že příchod nových náboženských forem vlastně není nic jiného než jen odpověď na konzumentské choutky narcise.

Konzumní svět se nezastaví ani před branami náboženství. Lipovetského teze v tomto případě zní, že nástup nových alternativních forem náboženství neindikuje ochabnutí procesu sekularizace, ale spíše značí zásadní reinterpretaci křesťanství, které se přizpůsobuje ideálu osobního štěstí a individuálního rozvoje a to po stejné cestě, po které jde i konzumní kapitalismus. Ve stejné době, kdy Lipovetsky identifikuje příchod postmoderní společnosti založené na konzumním jednání, začínají být sociologové náboženství zamětnání výrazným náboženským probuzením (srov. Nešpor, Václavík 2008, Taylor 2002, Heelas, Woodhead 2005). Taková religiozita, jako vztah člověka k posvátnu, má zpravidla privatizovanou, pluralitní a alternativní podobu, což se poměrně přibližuje tomu, jak Lipovetsky líčí svého narcise. Zatímco však sociologové náboženství ve zrodu takové religiozity spatřují procesy jdoucí proti postupující sekularizaci, Lipovetsky soudí, že se vlastně jedná o jednu z mnoha forem konzumní seberealizace. Jinými slovy, pokud sekularizace ustupuje, je to spíše vedlejší efekt obecné touhy po seberealizaci a osobním rozvoji pod střechem konzumního jednání. Za příklad takové náboženské obrody sloužící touze po seberealizaci je hnutí *New Age*. Dle Lipovetského v této souvislosti lidé skutečně touží po upevnění svého vnitřního světa vnějšími prostředky a právě taková alternativní podoba religiozity této poptávce odpovídá. Knihkupectví jsou tak zaplněny tituly o ezoterice, astrologii, numerologii nebo spojení osobního a duchovního rozvoje a stávají se z nich bestsellery. Ve skutečnosti tak vysoká prodejnost svědčí o proměně náboženství v masový trh, komerční produkt a sektor náboženské a reklamní aktivity. Konzumní principy tímto způsobem pronikají do posvátna. Taková „obroda“ náboženského života je zároveň doprovázena rysy platnými pro společnost zážitků, tedy dočasnou účastí, svobodným začleněním do skupiny, jednáním dle vlastního výběru, emocionálním nabytí zkušenosti nebo předností osobního blaha. *Homo religiosus* se tak spíše

jeví jako pokračování člověka konzumního, kde náboženství je prostředkem jak dosáhnout své osobní touhy a místem potvrzování vlastní svobody (srov. Lipovetsky 2007: 144–146).

Do třetice, zástupným příkladem jak narcis pečuje o sebe mimo pěstování zážitků a sebepoznání skrze alternativní religiozitu, je zvýšený zájem o zdravotní stav, tělo a vzhled (srov. Lipovetsky 2007: 60–67) Ukazateli takového zaujetí vlastním tělem je oddalování stáří umělými zásahy, touha po zdravé a štíhlé linii, kult opálení nebo zvýšená konzumace léků. Logika péče o sebe sama prostřednictvím medikalizace nebo sportu je opět stále totožná jako v jiných případech. I zde jde o to nebýt jako druhý, odlišit se a prostřednictvím svého zevnějšku prezentovat svou identitu. Tato vrcholně externí narcistická demonstrace přesně odpovídá procesu personalizace, kdy je člověk zcela oddán svému vlastnímu sebeokouzlení, když všechny instituce jsou aktérovi šity na míru. Lipovetsky pak zdůrazňuje především tu dimenzi personální péče, která oddaluje stáří. A tato aktivita je zcela logická ve společnosti, kde dominuje volný čas, prchlivost, pomíjivost, kumulace zážitků, tedy přívlastky spojené s mládím. Personalizace těla je aktivitou zachování vlastní identity bez stopy času.

Příklady touhy po neustálé kumulaci zážitků, poznání sebe sama skrze alternativní podoby náboženství a spirituality nebo zvýšený zájem o vlastní tělo prostřednictvím sportu nebo lékařských zásahů spojuje narcistická sebestřednost a zaujetí pro sebe sama a to vše v rámci volného času. Zároveň jsou tyto příklady jen jedněmi z mnoha způsobů, jak dosáhnout osobního štěstí, jak se realizovat a jak nakládat s vlastní svobodou. Pokud však proces personalizace šije instituce na míru a pokud je seberealizace pevně spjatá se spotřebním trhem, vyplývá odtud pro konzumenta jedna velká výhoda. Jak Lipovetsky poznamenává, heslem dnešních obchodníků je „náš zákazník, náš pán“ a od původního primátu nabídky se v duchu personalizace přešlo k primátu poptávky. Člověk tak vlastně žije v prostředí, kde si jakoby vybírá z jídelního menu. A právě takovou podobu má pluralizace nabídky, která se přizpůsobuje objednavce narcise. Dovolená, náboženství, sportovní aktivita, to vše má povahu konzumu šitého na míru. Empiricky pak Lipovetsky zmiňuje, že celý konzum má podobu gradace, který

črtá podobu hyperkonzumní společnosti. Zatímco v roce 1970 se konkrétní typ auta vyráběl ve čtyřech variantách, o dvacet let později již ve dvaceti. Zatímco v roce 1976 vyšlo z Hollywoodu 138 filmů, v roce 2001 to bylo už 445. Dnes existuje až šest set druhů bot od jedné obuvnické značky, padesát tisíc modelů hodinek stejné firmy nebo až tři sta nových druhů nealkoholických nápojů ročně. Výroba, služby a distribuce tak vstupují do sféry osobní volby a tím i nedozírné diferenciaci (srov. Lipovetsky 2007: 87–98). Logika mnohosti a různosti jako způsob seberealizace umožněný prostřednictvím masového konzumu je úspěšná, protože narcis jako zákazník poptává, tvaruje instituci spotřeby a dostává produkty šité na míru jeho požadavkům.

Avšak hýřivost a pomíjivost postmoderní doby nemá trvání do současnosti. Připomeňme však, že ještě na konci osmdesátých let Lipovetsky svůj pohled na společnost nijak výrazně nezměnil. V již citované knize *Říše pomíjivosti*, která se zabývá proměnou módy na pozadí dynamiky moderní společnosti, například tvrdí, že „že v jádru rebelantského individualismu se nachází říše módy jako odrazový můstek individualistických nároků, apelu na svobodu a soukromé naplnění“ (Lipovetsky 2002: 382). Stejně tak se autor domnívá, že systém dovršené módy v druhé polovině osmdesátých let „stimuluje kult individuální spásy a okamžitého života, posvěcuje soukromé lidské štěstí a pragmatické postoje, tříští pouta solidarity a třídního vědomí ve prospěch výslovně individualistických nároků a zájmů“ (Lipovetsky 2002: 383).

O pět let později však u Lipovetského můžeme sledovat revizi jeho učení. Tehdejší doba podle něj „bezpochyby akcentuje sklon ke společenskému vylučování a marginalizaci“ (Lipovetsky 1999: 21).²¹ To mimo jiné značí, že období, kdy svobodná volba byla prospěšná všem, bez rozdílu, pominula. Zatímco některým individualismus prospívá, jiné vylučuje. Stejně tak se na jiných místech téhož textu Lipovetsky domnívá, že „morálka autonomie a seberealizace plodí úzkost, přepracovanost a depresi“, když

²¹ Odlišnosti v letopočtech uvedených v hlavních větách a závorkách vyplývají z rozdílného roku vydání. Zatímco letopočet uvedený v hlavní větě odkazuje na Lipovetského originální spis, v závorce je uveden rok vydání českého překladu, který je uveden v seznamu literatury a ze kterého dané informace čerpáme.

„odmítnutí taylorovské organizace a vrchol humanistického podnikání urychlily subjektivní destabilizaci a fragilizaci“ (Lipovetsky 1999: 306). Co se tedy stalo s postmoderní společností? Zmizela nebo její liberalizační účinky pouze zeslábly? Existuje ještě, nebo byla překryta kvalitativně odlišnou formací? Je individualismus ještě svobodnou volbou a vlastním přáním, nebo nutností a vnější determinantou?

3.4. Od postmoderní k hyperkomzumní společnosti

Hypermoderní doba je dle Lipovetského přítomna od devadesátých let minulého století po současnost. V duchu tradice společenského vývoje v sobě zahrnuje charakteristiky postmoderní společnosti, zároveň však s sebou přináší něco nového. Taková dualita, kde jsou přítomny prvky minulosti a nové skutečnosti, dělá z hypermoderní doby napjatý dialog mezi protiklady (srov. Lipovetsky 2013: 72). *„Všude vítězí individualismus, který nabývá dvou radikálně protichůdných podob: integrované a autonomní, vůdčí a mobilní pro většinu a „vyprázdněné“, ďábelské a bez budoucnosti pro nové menšiny vyděděnců.“* (Lipovetsky 1999: 17). Původní hédonické a slastné tendence postmodernity se tak postupně utlumují, aby jejich místo začal zabírat racionální a zodpovědný individualismus. Na jedné straně sice stále existují okamžité konzumní slasti, ty jsou ale minimalizovány racionálním hospodařením s časem a způsobem života. Slovy Lipovetského tak *„práce a úsilí o kvalitní život a zdraví naopak mobilizují více sil než chtivé konzumenství“* (Lipovetsky 1999: 65). Dualita přítomnosti však v sobě nezahrnuje pouze dichotomii nezodpovědného a hýřivého konzumu proti zodpovědné spotřebě a návratu k pracovním povinnostem. Předpona hyper v současnost znamená existenci i jiných dvou extrémů. Na jedné straně v oblasti péče o své tělo existuje obezita i anorexie, v oblasti sportu poctivé sportovní výkony proti dopingu, v oblasti práce lokálně nezaměstnaný se spoustou volného času proti zaneprázdněnému globálně se pohybujícímu řídicímu pracovníkovi anebo v oblasti seberealizace šťastný a vnitřně naplněný člověk proti depresivnímu a zklamanému individu. Celou tuto dualitu pak zastřešuje neustálá gradace konzumu při všeobecném úsilí o prosazení vlastních zájmů, maximalizaci vlastního prospěchu při rozkladu nástrojů sociální regulace (Lipovetsky 2013: 59–60).

Především v posledních deseti letech si pak Lipovetsky všímá, jak původně postmoderní prožitek vlastního rozvoje byl vystřídán strachem z procesu seberealizace (Lipovetsky 2013: 21–30). Zatímco na jednu stranu můžeme sledovat pozitivní vývoj v posunu k zodpovědnosti, v jiném ohledu je současná hypermoderní doba mnohem truchlivější. Tato úzkost vychází ze zodpovědnosti vést svůj život bez institucionální opory i neustálým nárůstem a dostupností negativních informací. Proces personalizace oslabuje, když mizí nejen institucionální tvárnost, ale nenávratně pryč je i jejich usměrňující vliv. Jedinou opravdu pevnou institucí je instituce spotřeby. Před celkovým souhrnem Lipovetského myšlenek si interpretujme tedy, co v souvislosti s individualismem znamená posun k odpovědnosti a úzkosti a zda se změnila míra individuální svobody jednání a rozhodování.

Jestliže za doby taylorismu to byla samotná práce, která byla životem, na prahu postmoderní společnosti tato instituce byla nahrazena dominancí volného času jako nástroje seberealizace. Od devadesátých let Lipovetsky konstatuje, že je to opět práce, která se staví do popředí. Nikoliv však jako existenční materiální potřeba, ale jako inovovaný nástroj seberealizace individua. Kult svobodného sebeurčení sice přetrvává, avšak namísto hýřivé utopie nastupuje odpovědnost. Lipovetsky v tomto směru vychází ze statistik veřejného mínění, když „*téměř čtyři desetiny francouzských zaměstnanců považují práci za hlavní prostředek svého osobního rozvoje a sebevyjádření*“ (Lipovetsky 2001: 260)²². Takový vztah k práci je pak prostředkem pro šíření uvážlivého a racionálního hédonismu. Neznamena to, že by aspirace na volný čas, materiální blahobyt, hon za zážitky nebo péče o vlastní tělo zcela vymizely. Spíše jde o určitou únavu z takových hodnot a uvědomění, že život lze hodnotně prožít v rámci mantinelů odpovědnosti (srov. Lipovetsky 2001: 259–269). V zápětí ale dodejme, že i zde při studiu Lipovetského díla dochází k autorově inkonzistenci.

O třináct let později už Lipovetsky akcent na práci jako zdroj aktéroví zodpovědnosti a vlastního rozvoje zamlčuje. Naopak ohlašuje konec „kultu práce“, který indikuje, že lidé pracují jen proto, aby mohli konzumo-

²² Citace pochází z doslovu z roku 1993 ke knize *Éra prázdnoty*.

vat (srov. Lipovetsky 2007: 293). Ve stejném textu o dvě strany dále přichází s empirickými údaji, kde „*pouze třetina zaměstnanců nachází v práci prostředek seberealizace a rozvinutí osobnosti*“ (Lipovetsky 2007: 295). V tomto ohledu je tedy paradoxní, že zatímco 40 procent respondentů je v devadesátých letech ještě dost na spojitost práce a seberealizace, o několik let později je možná stejná hodnota nevýznamná. Naopak zcela realističtější je tvrdit, že 33 procent konzumentů reprezentuje konec „kultu práce“ a že na místo vlastního přání je to spíše nutnost a prostředek k aktivitě na konzumním trhu.

Vykládat tedy, k jakým hodnotovým posunům práce v hypermoderní společnosti došlo, je u Lipovetského krajně problematické. Nejsou jasné pracovní motivy, zda člověk pracuje primárně proto, aby se prací realizoval, nebo proto, aby svým výdělkem mohl být aktivní na konzumním trhu. Ale spon je však v Lipovetského učení patrný příchod výdělečné práce a tedy i předpoklad ekonomizace lidských vztahů. Jinými slovy, ať již aktér pracuje proto, že ho taková činnost vnitřně naplňuje, nebo proto, aby se uživil, Lipovetsky zde připouští, že na rozdíl od postmoderní společnosti nemusejí být konzumní choutky k dispozici všem. Spotřeba je otevřena jen těm, kteří vydělávají v souvislosti s mírou svých spotřebních přání. Nastává tedy otázka, jaká skupina je početnější? Ta, která se může podle výše svého příjmu svobodně rozhodnout, co si na spotřebním trhu dopřeje, nebo ta, jejíž výděly jsou asymetrické s jejich potřebami na spotřebním trhu? Jestliže přijmeme myšlenku, že tendence racionálního hospodaření vede většinu k integritě, pak je zřejmé, že stále většina populace se může svobodně rozhodovat. Naopak hédonismus ve smyslu zadlužování a úvěrových pastí marginalizuje jen hrstku obyvatelstva pocházející především z etnických menšin velkoměst (srov. Lipovetsky 1999: 65). Jak tedy vypadá situace té většiny, která se ještě může na konzumním trhu svobodně rozhodovat, a těch, jejichž finanční prostředky na to už nestačí?

Marginalizovaní jsou u Lipovetského reprezentováni antickou postavou *Pénie* (srov. Lipovetsky 2007: 173–226), která v Platónově *Symposion* zosobňuje chudobu a potřebu. V hyperkonzumní společnosti jsou to ti, kteří byli vyloučeni z projektu konzumu a nemohou svůj svobodný individualismus využít pro nabytí osobního štěstí. Jsou to lidé, kteří nejsou plně začle-

nění do trhu práce a tedy ani do společnosti konzumu. Zatímco tak jedni žijí v atmosféře racionálního konzumu, druzí, označováni jako *Pénie*, zažívají úpadek životní úrovně a omezují své výdaje. Jejich hyperkonzumentská tragédie spočívá v tom, že ačkoliv jsou odevšad bombardováni pobídkami ke spotřebnímu životu, jejich konzumní možnosti jsou zcela omezené. Hodnotově jsou tyto skupiny plně začleněny, když sdílí individualistické a konzumentské hodnoty a usilují o individuální osobitost a seberealizaci. Jejich nástrojem seberealizace jsou spotřební trendy v módě nebo hudbě, čímž demonstují své individualistické potřeby. A pokud nejsou tyto potřeby uspokojovány, dochází k oslabování důstojnosti a ponížení. Odtud pak Lipovetsky soudí, že zatímco v postmoderní společnosti prostupoval chtíč po materiálním konzumu všemi společenskými patry, dnes na budování identity skrze hmotnou spotřebu jsou nejvíce náchylní ti nemajetní. Empiricky to znamená, že ekonomicky ohrožené skupiny jsou zároveň největšími konzumenty reklam, televizních soutěží, seriálů a filmů, což v nich stimuluje touhu být jako ti, kteří v televizi šíří sny o šťastném životě. Pokud však tyto sny nemohou být naplněny, neváhají tyto marginalizované skupiny přejít k divokému a násilnému individualismu. Agresivní podobu individualismu Lipovetsky označuje jako *deviantní* a *transgresivní*, kde nedostatek spotřeby ústí ve frustraci, rozhořčení a násilné činy. Individualizace společnosti má zde negativní efekty, kdy namísto sdíleného konzumního údělu zodpovědným způsobem se společenskou vrstvou nastupuje sebeobviňování a deviantní jednání.

Případ marginalizovaných skupin, jejichž touha po konzumu je ekonomicky limitována, zrcadlí individualismus dvou tváří a zároveň ukazuje paradox konzumní společnosti. Spotřeba tu figuruje jako společensky integrující závazek, kterého se nedaří dostat. Ve své extrémní podobě může dosahovat až agresivního chování, krádeží a vloupání. V umírněné formě nutí k zadlužení a dochází k materiálnímu bohatství na dluh. Reklama jako nástroj šíření konzumních nálad stimuluje chtíč být, vypadat a žít jako ti z televizní obrazovky. Zatímco tak skupina plně začleněných do společnosti konzumu disponuje odpovědným jednáním, příslušníci těchto chudých menšin nepocítují žádnou odpovědnost. Paradoxní situace spočívá v tom, že proto, aby se konzumně nezačleněný člověk integroval a normalizoval ve

spotřební společnosti, uplatňuje až deviantní jednání. Jinými slovy, v tomto případě nástrojem neúspěšné společenské integrace je deviace.

Lipovetsky reviduje svůj výklad konzumu jako spotřebního ráje pro všechny. Připouští, že konzum jako nástroj seberealizace nemusí být dostupný pro celek, že život v současnost není jen humorem, osvobozením a ochotou nechat se svádět tržními pobídkami. Avšak je s podivem, že doposud nejmenované ekonomické možnosti jako předpoklad velikosti spotřeby se nyní u autora vynořují jako samozřejmost. Co vedlo k reekonomizaci mezilidských vztahů? Co vedlo k tomu, že zatímco v postmoderní společnosti byly podstatnější individuální postoje, tak v hyperkonzumní společnosti už je to i výdělečná práce, která může formovat charakter života? Strukturální vysvětlení, této poslední sociální dynamiky, v Lipovetského díle chybí. Musíme se tedy spokojit s tvrzením, že *„nejvíce se změnila především atmosféra ve společnosti. Rozpad tradičního světa už není vnímán a prožíván jako osvobozující, ale jako zneklidňující. Tváří v tvář nejisté budoucnosti převažuje pocit strachu, který společnost ovládá“* (Lipovetsky 2013: 28).

Celá dobová atmosféra vyplývá z rozčarování nad postmodernitou, přičemž tato deziluze nezahrnuje celou hypermoderní společnost. Na jedné straně stále můžeme sledovat postmoderní lehkovážnost, stejně tak ale je dnes přítomna i úzkostlivost. Jiné protiklady nacházíme například mezi povzneseností a zranitelností anebo do třetice mezi hravostí a zděšením (srov. Lipovetsky 2013: 72). Postmoderní nadšenost a uvolnění nebyly zcela odstraněny, ale začaly být vyvažovány negativními pojmy. Tato dualita se celá zrcadlí právě v oblasti konzumu, kde můžeme vidět lidi uspokojené a naopak zcela zneklidněné z nedostatku konzumu. Stejně tak i většina, která si dovolet konzumovat může, poznává, že ani na spotřebním trhu nemusí potkat štěstí. Celou hypermoderní touhu po seberealizaci a spokojenosti komplikuje neustálý přísun nových informací rizikové povahy, které problematizují a zpochybňují konzumní způsob života. V této souvislosti Lipovetsky dokonce krátce cituje Ulricha Becka, s kterým na dálku souhlasí ohledně ambivalentní povahy modernizace (srov. Lipovetsky 2013: 116). Avšak jak si následně ukážeme, samotné pojetí modernizace je u obou autorů zcela

odlišné. O proměně konzumního života svědčí posun v chápání partnerských vztahů. Pro konzumní posun a míru jeho uspokojení využívá Lipovetsky i metafory s postavou boha Dionýsa.

V řecké mytologii byl Dionýsos bohem vína a nespoutaného veselí. Jestliže v postmoderní společnosti existoval Dionýsos jako symbol nespoutaného živlu a zábavy, pak nyní se pomalu proměňuje k zodpovědnému individualismu, kdy se mravnost usadila v soukromé sféře. Lipovetsky v tomto ohledu reviduje předchozí náladu ve stylu *carpe diem* a oslavy současného okamžiku. Naopak je to pro něj ostražitý narcis, který se prosazuje vedle hédonického Dionýse. Tento přechod k ostražitosti je zdůvodněn nárůstem nových varujících informací. Ty se mohou týkat v oblasti životního stylu, zdravotních a ekologických rizik. Zatímco se tedy postmoderní narcis před nánosem negativních formací uzavřel do sebe a oddal se nezodpovědnému individualismu, nyní naopak tyto formace vedou k individualismu ostražitosti a prevence (srov. Lipovetsky 2007: 262–266). Od rozkoše tak přechází narcis k touze po duševním a fyzickém zdraví.

Za takový příklad zodpovědného narcistního individualismu lze uvést intimní způsob života (srov. Lipovetsky 2007: 266–273). V oblasti partnerských a sexuálních vztahů není dán důraz na kvantitu, ale na kvalitu. Ta se vyznačuje ambicí dlouhodobé a vzájemné úcty a porozumění. Tyto jsou původní postmoderní orgie, ve kterých se narcis rozplýval, a namísto nich nastupuje požadavek kvalitního citového vztahu, který je spojován s emocionálním a smysluplným životem. Zatímco v postmoderní společnosti tak hledal narcis uznání jen v sobě, v hypermoderní společnosti ji hledá u druhých. Právě přechod k hledání úcty a komunikační blízkosti značí proměnu vztahu k druhému i k sobě. Prozření hypermoderního člověka spočívá v tom, že jeho štěstí závisí na druhých.

Ve svém revidovaném učení už Lipovetsky nehovoří explicitně o vnější nebo vnitřní determinaci jako spíše o tom, že člověk sám sobě nevládne. Jinými slovy jeho individualismus je částečně limitovaný. Limity jsou v tomto případě vystavovány nejen imperativem odpovědnosti, ale i druhými lidmi, na kterých aktér závisí. Narcis odvozuje svou existenci od

potvrzování okolí. Jestliže v postmoderní společnosti úspěch jeho subjektivního prožitku závisel jen na individu, nyní se jeho počínání hodnotí v očích okolí. Nejpatrněji je tato závislost vidět na partnerských vztazích. Pokud má být štěstí přirovnáváno k dlouhodobému a vnitřně naplněnému partnerskému vztahu, pak právě zde je podstatná symbióza obou aktéru, protože jeden si v takové interakci nevystačí. Touto cestou ústí i Lipovetského úvahy o paradoxním štěstí. „*Štěstí se nedostavuje na povel, nýbrž jak se mu zachce. Víra v možnost ovládnout skrze vědomí naše vlastní štěstí představuje jednu z posledních iluzí*“ (Lipovetsky 2007: 387). Z původně sebevědomého aktéra, který si limity v cestě za seberealizací může vystavit leda sám, se stal jedinec vázaný nikoliv ekonomicky, ale především emočně na druhé. To pak souvisí i s jeho přechodem od vypjaté zbožní koncentrace k odpovědnému a informovanému spotřebiteli se zájmem o emočně a intimně bohatý život. Štěstí tak v Lipovetském pojetí nepředstavuje nadindividuální, ale intersubjektivní hodnotu, kterou jedinec může ovlivnit jen v interakci s druhým. K pocitu štěstí totiž potřebuje druhého. Jaká zásadní změna tedy plyne z přechodu od postmoderní k hyperkonzumní společnosti?

Příklady mytologických postav Pénie a Dyonísa ukazují dvojí individualismus v oblasti ekonomických a mezilidských vztahů. V postmoderní společnosti existoval aktér konzumu zcela odloučen od ekonomického rozměru svého jednání. V hyperkonzumní společnosti už existuje zodpovědná většina, která míru konzumu odvozuje od svého příjmu, a jen menšina těch, kteří se stále nedovedou ubránit svým spotřebním choutkám, zadlužují se nebo se dopouští jiného deviantního jednání. Původně dominantní nezodpovědný hédonismus je dnes vyvážen uvážlivým konzumem. Při opětovné ekonomizaci společnosti se pouze menšina dopouští takového konzumu, který neodpovídá jejich příjmu. Naopak spotřební většina stojí na místě odpovědně integrovaných, když spotřebovává ve shodě se svým výdělkem. Celá zodpovědnost přitom pramení z hodnotového posunu. Ten je stimulován i nárůstem negativních a rizikových informací, které člověka motivují žít odpovědně.

Na obdobnou zodpovědnost je dán důraz i v oblasti mezilidských vztahů. Nejde jen o stabilitu fyzického zdraví, ale i o ambici vést naplněný

emocionální život. Ten se v hypermoderní společnost vyznačuje vzájemnou úctou, respektem a komunikační blízkostí s partnerem nebo partnerkou. Plyne tedy odtud další změna od postmoderní společnosti, kdy původní lhostejnost k druhému vystřídala závislost na druhém? Na počtvrté zmiňme nejasnosti, kterých se Lipovetsky ve svém učení dopouští. Na jedné straně se můžeme dočíst, že „*v epoše narcistního individualismu se přihlašuje nárok na kvalitu intimních vztahů, což vyžaduje jak subjektivní uznání a úctu, tak komunikační blízkost. Osobitost se stále zřetelněji deklaruje ve vztahu k druhému*“ (Lipovetsky 2007: 273). Na jiné straně téhož textu ale autor již ohlašuje, že závist a škodolibost nejsou definičními rysy současnosti, a to i proto, že zažíváme „*rozvoj lhostejnosti ke druhému*“ (Lipovetsky 2007: 364). Plyne tedy odtud, že se lhostejnost váže pouze k závisti, která je na ústupu, nebo je lhostejnost definičním rysem současnosti, jako byla i v postmoderní společnosti? V textu jasnou odpověď na tuto otázku nenacházíme. Intuitivně tedy předpokládejme, že se nezájem o druhé váže jen na problematiku závisti. Vyvodíme tak následující závěr o současných mezilidských vztazích v hypermoderní společnosti. Hodnotový posun zde znamená nahradit původně krátkodobé a rozverné známosti trvalým partnerstvím, které je konstituováno intersubjektivně. Takový trvalý partnerský vztah je zdrojem narcisovy sebedůvěry, když z něj čerpá úctu, porozumění a uspokojuje potřebu komunikační blízkosti. Plyne tak z hypermoderní společnosti významný úbytek individuální svobody na úkor vynuceného rozhodování? Z následných citací lze o tom pochybovat.

V případě individualismu jako svobodné a nevynucené volby se Lipovetsky shoduje ve všech svých zde analyzovaných textech v posledních dvou dekadách.²³ V roce 1993 poznamenává, že „*po individualismu porušující pravidla přišla doba individualismu ‚dobře temperovaného‘, nepoddávajícího se žádnému odsuzování něčích přání, nicméně pečujícího o ‚vlastní‘ veřejný prostor*“ (Lipovetsky 2001: 262). Na prahu nového tisíciletí konstatuje, že „*dosud žádná jiná společnost neposkytovala tak širokou indi-*

²³ I zde vyplývají odlišnosti v letopočtech uvedených v hlavních větách a závorkách z rozdílného roku vydání. Zatímco letopočet uvedený v hlavní větě odkazuje na Lipovetského originální spis, v závorce je uveden rok vydání českého překladu, který je uveden v seznamu literatury a ze kterého dané informace čerpáme.

viduální nezávislost a svobodu jako dnes. Zároveň se nikdy osud společnosti do takové míry neodvíjel od chování jednotlivců, kteří ji utváří“ (Lipovetsky 2013: 51). A do třetice v roce 2007 v duchu předchozích myšlenek dodává, že „*definičním rysem třetí vývojové fáze není společenská homogenizace, nýbrž maximální ochabnutí direktivního vlivu třídně určených modelů, volnost aktérů ve vztahu ke kolektivním normám a skupinovému habitu, individualizace spotřební volby“* (Lipovetsky 2007: 129). Odtud plyne, že liberalizace individua, která byla nastavena revoluční hodnotovou proměnou v rámci postmoderní společnosti, se sice kvalitativně proměňuje, ale rozhodně vzhledem k nadindividuálním formacím neslábne. Naopak při jejich slábnutí zůstává veškerá iniciativa jednání svobodně v rukou jedince. Při slábnoucím vlivu institucí a norem je však odpovědná varianta individualismu o to podstatnější. Odpovědný individualismus je tak ideálním východiskem, jak čelit dědictví negativního hédonismu postmodernity a současné nejistoty. Odpovědnost v jednání tak není třeba chápat jako limitující nebo dokonce disciplinující. Naopak je prospěšná pro kvalitu intimního, veřejného respektive konzumního života a prožitku. Pokud vyjdeme z Lipovetského poznání, že většina hypermoderní společnosti stojí na straně integrovaných, tedy těch, kteří konzumují racionálně a zodpovědně, pak současnost i předpověď modernity je pozitivní. Odpovědnost je zároveň i Lipovetského návrhem normativity. Odpovědné jednání je totiž nástrojem, jak mírnit a racionalizovat konzum, aby se člověk nedostával do ekonomických nebo duševních problémů. Jediné, co už nemá narcis ve vlastních rukou, je partnerství. Uznání, úcta a komunikační důvěra je sdílená intersubjektivně. Dědictví postmoderní společnosti tak má být očištěno o nezodpovědný hédonismus, aby na jeho místo nastoupil imperativ odpovědnosti. Samotný charakter individualismu jako svobodné volby aktéra se rozhodovat však stále zůstává a odpovědnost za jeho rozhodnutí se navíc stává ještě významnějším. Závěrem, je možné v dohledné době očekávat zásadní kvalitativní změnu v hypermoderní společnosti?

Sociální změna se u Lipovetského zakládá na hodnotových proměnách. Stejně jako za příchodem postmoderní hyperkonzumní společnosti stál přechod od hodnoty disciplíny k samoregulujícímu způsobu řízení, od umír-

něného a kolektivního konzumu k masové a individualizované spotřebě, stejně hypotetická následující sociální změna se bude odvíjet od hodnotové a kulturní proměny (srov. Lipovetsky 2007: 404). „*Převrat v hierarchii hodnot bude předzvěstí nástupu postkonzumentů demokratických, v nichž již hédonismus nebude představovat hlavní strukturní princip existence. Získávání věcí, nákupy a nekonečné komerční obměny již nebudou považovány za nejzářnější cestu ke štěstí*“ (Lipovetsky 2007: 404). Taková změna se však v dohledné době nedá předpokládat, když nově se vynořující ekonomiky mimo Euroamerický kontinent spíše nasvědčují celoplanetární šíření hyperkonzumní společnosti. Za hyperkonzumní, hyperindividualistickou, zážitkovou a postmoderní společnost v současnosti není v současnosti alternativa.

3.5. Shrnutí

Gilles Lipovetsky chápe modernitu jako třífázový proces během, kterého se individualizace vynořila ve dvou momentech. První individualizační fáze, jako důsledek rozvratu tradiční organizace společnosti, však nemá dlouhého trvání. Individuum se vlivem politických revolucí postupně integruje do hranic národních států a především prostřednictvím ekonomických revolucí do formálních organizací. Autoritativní a disciplinární způsob řízení v rámci formálních organizací, který Lipovetsky přebírá od Taylora, se zrcadlí i na povaze samotné společnosti. Až do padesátých let 20. století tak funguje moderní společnost vystavěná na autoritě, disciplíně, celistvosti, jednotných zájmech, povinnosti, donucování a potlačování vnitřních zájmů ve jménu celku. Takové sociálně organizované podmínky při rozvoji výrobních sil zároveň zdokonalují průmyslovou výrobu do její masové produkce, kde na opačné straně je rozvoj až do masové spotřeby jako integračního principu moderní společnosti. Vrchol masové kolektivní spotřeby Lipovetsky zařazuje do poválečného období. Společenské uvolňování po druhé světové válce je vyznačeno symbiózou mezi produktivitou práce a lidskými zdroji jako způsobu řízení formální organizace podle Eltona Maya. Jedinec je zde chápán jako sociální individuum s potřebou navazovat neformální mezilidské vztahy, když takovou důvěru splácí odpovídajícím pracovním výkonem. Vlivem produkce a následného konzumu tak v tomto období dochází k materiálnímu i citovému svádění, hédonismu, utrácení a osvobození,

avšak stále v rámci tříd. Jedinec si tak buduje svůj životní styl determinován třídní spotřebou. Navyšující se dostupnost zboží všeho druhu však postupně stírá třídní rozdíly a dochází ke spotřební homogenizaci. Syntézou liberalizace lidských vztahů a masové konzumu vstupuje modernita do své druhé fáze, postmoderní společnosti.

Postmoderní společnost je vrcholem liberalizačního úsilí fáze předchozí. Od vnější determinace individua ve prospěch formálních organizací, přes kolektivní uvolnění mezilidských vztahů, až po bezbřehou svobodu individua jako samoorganizačního aktéra. Tato společnost se zrodila postupným rozvolňováním vztahů na úrovni politické, hospodářské a vědecké organizace a v sociální oblasti u buržoazie. Tato hodnotová liberalizace postupně prostoupila všechna společenská patra až po individuum, které se od vyšších individuálních celků osamostatnilo. Spotřeba jako Lipovetského centrální instituce pak umožňuje dát do pohybu proces personalizace, který znamená, že konzumní instituce se tvarují přesně podle poptávky individua. Plurální pojetí konzumu Lipovetskému umožňuje dojít k tvrzení, že taková institucionální nabídka šitá na míru se netýká pouze spotřebního materiálního zboží, ale i mezilidských vztahů, náboženství nebo volného času. Dalším definičním rysem Lipovetského postmoderní společnosti je odekonomizování společenských vztahů. Jinými slovy pro ambice aktéra nejsou určující jeho bytostné podmínky, ale jeho životní preference. Ty jsou determinovány jeho životním stylem, vzděláním, zájmy, přičemž všechny tyto charakteristiky mají sloužit nejvyššímu cíli individuálního snažení, to je seberealizaci. Jak je možné, že došlo k takovému determinačnímu zvratu? Na tuto otázku Lipovetsky odpovídá právě hodnotovou změnou, kdy pružné liberální hodnoty ovládly celou společnost. Produktem takové hodnotové změny je narcis, jako zákonodárce svého vlastního života a hlavní postava postmoderní a pozdější hyperkonzumní společnosti.

V nastíněných blahobytných podmínkách se narcistický aktér zcela uzavírá do sebe a soustředí se na své individualistické zájmy, kterým vládne emoční seberealizace. Sebezaujetí narcise vyplývá z původní přemíry společenského zájmu pro sociální normy, požadavky, vyšší cíle a hodnoty. Lipovetsky konkrétně jmenuje řadu znepokojujících událostí šedesátých let, kdy

na místo protestu nastupuje povrchní apatie jako narcistická strategie přežití. Aniž by Lipovetsky dále rozebíral původ zahledění individua do sebe, je narcis jako způsob individualismu prezentován jako dokonalý přechod od společnosti řízené druhými k jednání ze své vlastní vůle, od třídních zájmů k individualistickým přáním, od výrobních vztahů k privatizaci života, od produkce k čiré spotřebě. Narcistický rozhodovací proces přesně odráží odekonomizování sociálních vazeb, kdy třídní původ ztratil na významu a místo něj nastupuje osobní preference. Původně třídní předurčenost vlastní biografie je nahrazena vlastní odpovědností za seberealizaci, jejíž výsledek determinuje svobodná volba vzdělání, životního stylu a uvažování. Této logice odpovídá i povaha socializace. Člověk se zespolečenšťuje sám nebo s těmi, které si sám zvolí, což pak odpovídá i tomu, jaký způsob života si zvolil a jaký vede. Celý koncept Lipovetského socializace je však problematický v tom, že předpokládá odpovědnost, iniciativu a informační zájem. Takové jednání alespoň v postmoderní společnosti ale neexistuje. Na takový rozpor mezi teoretickými požadavky socializace a lhostejnou povahou narcise Lipovetsky nepoukazuje, a tak konstatujeme, že k samoregulaci aktéra dochází v postmoderní společnosti navzdory jeho apatii vůči okolí. Narcis, zaujatý sám sebou, pečující o svůj vnější vzhled a duševní hygienu, dělá svou lhostejností vůči okolí z postmoderní společnosti éru prázdnoty. Aktér už nekonzumuje vnější svět, ale prostřednictvím pobídek vnějšího světa konzumuje sám sebe. Toto sociální vakuum však není pojímáno nijak tragicky, spíše konstatováním, že idoly, authority, ideologie nebo tabu byly vystřídány lhostejností. Atmosféra postmoderní společnosti není nijak ponurá a bezbřehá svoboda narcise tak připomíná společnost zážitků jako emocionální slavnost zbavenou institucionálního rámce.

Právě povaha zážitků nejlépe odpovídá tomu, co zakouší narcis a i sama postmoderní společnost. V přemíře možností a zajímavostí, zaujetí narcise pro věc trvá stejně tak jako pomíjivost zážitku. Stejně jako zážitek vyžaduje neustálé saturace i narcisova autenticita musí být neustále obnovována. Zážitky svou jedinečností, spontaneitou, neusazeností, nepředvídatelností a estetizací se rovnají narcistickým touhám po specifčnosti jeho životního stylu. Zrod zážitkového průmyslu přesně odpovídá směru procesu

personalizace. Toto průmyslové odvětví je tvarováno spotřebitelskými choutkami, které vytvářejí a umožňují jeho existenci. Jinými slovy, zážitky jsou vytvářeny, oceňovány nebo zatracovány svobodnou volbou, z vlastní narcisovy vůle, nikoliv vnější determinací. Zaměření zážitků je sice individualistické, ale může nabývat až gigantických rozměrů a to díky svému sdružovacímu charakteru. V případě oslav národních, především sportovních, úspěchů tak může být dokonce společenským pojivem, jeho trvanlivost má však stejný charakter jako zážitek sám.

V devadesátých letech však Lipovetsky dosavadní individualistický rej volného času problematizuje. Z výkladu není zcela jasné, zda se aktér v rámci své seberealizace upnul k práci nebo stále nachází své aktivity ve volném času a práce slouží jako výdělečná podmínka pro osobní rozvoj. Na druhou stranu Lipovetsky konzistentně poukazuje na limity vypjatého konzumenství a pomíjivost zážitků. Z původně uvolněného individualismu se stává zodpovědný individualismus, když aktér reflektuje soudobá ekologická nebo sociální rizika a novou hodnotou je trvanlivost. Na rozdíl od minulosti se ale neuzavírá do své ulity, ale naopak hledá štěstí v interakci s druhými. Rodí se odpovědný aktér, který už nespátřuje štěstí ve svém vnitřním bohatství, ale u druhých. Nastává tak hodnotová změna, kdy si původně sebestředný narcis potvrzuje sebeuznání, respekt a úctu v intersubjektivním jednání. Příkladem takového jednání je láska. Na lásku jako symbolu štěstí musí být vždy dva, a tak štěstí už přestává mít aktér ve vlastních rukou, ale závisí na druhých. Stejně tak se to má i s individualismem. Zatímco v rané fázi postmoderní společnosti aktérova svobodná vůle ovlivňovala okolní instituce, dnes je moc individualismu a stejně tak i individuální štěstí v rukou druhých. Lipovetsky zde nehovoří o návratu utlačivého institucionálního tlaku, jako spíše o přesunu svobodného subjektivního individualismu do jeho intersubjektivní podoby. Příklad lásky dále dokumentuje posun od původní preference kvantity k soudobé kvalitě.

Další posun v Lipovetského učení spočívá v diferenciaci individualismu, který začíná znamenat pro každého něco jiného. Nejzranitelnější jsou v tomto případě spodní vrstvy, které sdílejí konzumní hodnoty, zároveň však nemají dostatek prostředků pro jejich realizaci. Zatímco vrstvy střední

a vyšší mohou konzumovat materiální statky neomezeně a jejich apetit má již spíše nemateriální a trvanlivou podobu, dolní vrstvy stěží nasytí své materiální choutky. Přitom začlenit se do společnosti spotřeby znamená konzumovat. Vzniká tak situace, kdy právě ti chudší jsou dominantními konzumenty spotřební elektroniky, televizních show a soutěží, když jejich aspirací je se podobat tomu, co vidí na televizních obrazovkách. Neúspěch v tomto počínání, tedy absence ekonomických prostředků na vedení konzumního života a tedy i začlenění do společnosti spotřeby, vede u těchto skupin k agresi, deviaci a tedy i neodpovědnému jednání. Vzniká tu tak paradox, na který Lipovetsky nepoukazuje, když cesta k sociální integraci je u těchto skupin vedena deviantním jednáním. Lipovetsky si nově všímá, že původní individuální oslavy se mohou proměnit, v tomto případě u spodních vrstev, i v individuální nezdary, které jedinec sdílí sám se sebou, nikoliv jako v minulosti s příslušníky své třídy. Stejně tak i u členů ostatních vrstev může dojít k osobnímu selhání. To se ale netýká nezodpovědného jednání v oblasti materiálního konzumu jako spíše ztráta úcty a komunikační blízkosti u druhého. Dvojí individualismus tak může mít i následující podobu. Zatímco jedni si posilují důstojnost skrze materiální statky, druzí, zpravidla vrstvy střední a vyšší naplňují svůj život prostřednictvím uznání druhého. Zatímco jedni tak stále závisí na konzumu hmotných statků, druzí na uznání jiného subjektu. Pro všechny se však ze svobodného zážitkového individualismu stala vlastnost odvíjející se buď existenčně od výdělečné činnosti, nebo existenciálně od druhého, přičemž společným cílem všech je štěstí.

Za představitele osvobozujícího diskursu je v tomto textu Lipovetsky považován ze tří důvodů. Zaprvé proto, že sám autor vítá s tímto přístupem emancipační charakter modernity jako přínos individuální svobody a pocitu autenticity, který je řízen zevnitř samotným individuem. Za druhé je v obou případech chápán proces individualizace jako flexibilnější prostor pro pluralizaci praktik, které umožňují svobodnou seberealizaci a osobní rozvoj, zatímco tyto svobodomyšlné aktivity nejsou vyvažovány nárůstem nejistoty nebo pocitem odcizení. A do třetice Lipovetsky oceňuje pozitivní efekty emancipace, když individuum tvaruje instituce podle vlastní vůle, což umožňuje jeho svobodný rozvoj a zároveň udržuje životnost i samotných

institucí. Celá konfigurace Lipovetského individualismu nabývá na významu v podmínkách hyperkonzumní společnosti. Osud současné společnosti se odvíjí od jednání jednotlivců jako nikdy předtím. To znamená, že celé řízení společnosti při ochabujícím vlivu institucí vyžaduje svobodné, racionální a odpovědné rozhodování. Takovou povahou rozhodovacího procesu lze čelit postupující úzkostí, rizikům, které byly zapříčiněny dosavadním postmoderním jednáním. Na rozdíl tak od zastánců diskurzu disciplíny nevidí na privilegiu svobodné volby nic rizikového nebo tíživého. Je to naopak dar svobody rozhodovat o způsobu svého života nezávisle na nadindividuálních formacích a přitom držet osud hyperkonzumní společnosti ve vlastních rukou.

Závěrem Lipovetsky nepředpokládá v blízké době významnou hodnotovou změnu. Naopak vymořováním se nových ekonomik lze očekávat další šíření konzumních hodnot. Stručně řečeno, moderní společnost od svého počátku po současnost drží při sobě, protože konzumuje. Spotřeba se sice kvalitativně proměnila, má však lineární a gradační charakter. Postupovala od privilegovaného měšťanstva, přes masovou spotřebu v rámci tříd až po individualizovaný hyperkonzum. Naproti tomu individualizaci a individualismus rozumí Lipovetsky jako nelineárním procesům. Modernita byla konstituována na právu individuální svobody a povinnosti vůči sobě. Záhy však byla tato emancipace podrobena disciplíně a autoritě vůči národnímu státu a formálním organizacím. Postupující společenské rozvolňování nejdříve vyústilo v liberalizaci a rozpad tříd zase vedl až k hýřivé individualizaci postmoderní společnosti. Existence dvojího individualismu založeného na dichotomii lhostejnosti proti odpovědnosti naznačuje postupný návrat ke kořenům modernity. Ten bude o to úspěšnější, čím lidé budou svobodnější a zároveň zodpovědní.

Kapitola 4

Srovnání koncepcí

Na základě podkapitol shrnutí, které obsahují ty nejpodstatnější charakteristiky obou přístupů k procesu individualizace a aktérovu individualismu, identifikuji čtyři témata: (1.) *Modernita jako proces*, (2.) *Individualizace a individualismus*, (3.) *Socializace, sociální integrace a aktér* a posledně (4.) *Odlišná analýza stejné doby*. Pořadí těchto témat je záměrně strukturováno od nejobecnější úrovně směrem k subjektu, když ve všech těchto pojmech je obsažena i samotná individualizace a individualismus. Zatímco první tři témata se prostřednictvím srovnání snaží poukázat především na odlišnosti, poslední část je vedena snahou najít společné charakteristiky moderní společnosti.

4.1. Modernita jako proces

Ulrich Beck i Gilles Lipovetsky se shodují, že modernita má proměnlivou povahu. Osciluje mezi svobodou a disciplínou. Zatímco Beck identifikuje dvě fáze moderní společnosti, Lipovetsky dokonce tři. Oba autoři identifikují počáteční deregulaci modernity, která ale postupně převažuje v koordinované kolektivní úsilí a tak moderní společnost dosahuje výrazně organizované povahy. V úvodní deregulaci, tedy konstituci svobodného jedince vidí Lipovetsky normativní kořeny modernity. Ty se podle něj ale rozpouštějí v postupující kolektivizaci. Na úrovni národního státu se sjednocování děje již od první poloviny 19. století a dále v jeho průběhu startuje koordinace fungování formálních organizací. Normativitu modernity Beck přímo nestanovuje, ale souhlasí s Lipovetským ohledně organizovanosti modernity mezi 19. a 20. století. Zatímco pro Becka se v rámci organizované modernity, kterou nazývá průmyslovou společností, záměrně redukuje chudoba, pro Lipovetského se zde pěstuje konzumní charakter moderní společnosti. Pro oba autory je při výkladu této fáze moderní společnosti významný výrobní podnik. Zatímco pro Becka je to místo, které symbolizuje orientaci modernity na výdělečnou práci, zaměstnanost a tedy i redukci chudoby, Lipovetsky si všímá, jak právě velké formální organizace

budí konzumní charakter moderního člověka a zároveň zrcadlí subordinační, kolektivizující, donucující vztah mezi aktérem a společenskými formacemi. Zatímco na vrcholu společenské pyramidy je u Lipovetského formální organizace, která reprezentuje i společenské poměry, u Becka je to sociální stát se svou komplexní péčí o občany vyvažující jejich individuální nedostatky a garancí postupujícího blahobytu.

Pro Lipovetského se však moderní společnost mění již od konce druhé světové války. Právě původní disciplinární, autoritativní a deindividuální společenský přístup k aktérovi slábne a je postupně nahrazován liberalizujícím, emancipujícím a neformálním vztahem člověka a institucí. Společenské rozvolňování je nejlépe patrné v oblasti módní spotřeby. Způsob oblékání, dříve dostupný jen vyšším vrstvám, se v poválečném období prostřednictvím cenové a výrobní dostupnosti homogenizuje. Takové stírání třídních rozdílů je prvním indikátorem mizejících tříd na úkor stejnorodé povahy konzumu. Naopak Beck vidí i v poválečné moderní společnosti třídní konflikt plynoucí z nerovnosti k přístupu k výdělečné práci.

Autoři se definitivně rozcházejí v diagnóze následujících událostí. Oba sice souhlasí, že dochází ke kvalitativním proměnám, zatímco však pro Becka je tato změna nelineární a zcela nezměřitelná, pro Lipovetského jen graduje dosavadní společenský vývoj. Nelinearita vývoje modernity znamená, že původní ambice budování blahobytu nejenže záměrně eliminuje chudobu, ale plodí i rizika, čímž zcela nezamyšleně vybočuje ze svého racionalizačního úsilí. Problematika bídy byla sice industriální společností vyřešena, namísto chudoby však nastupuje úzkost a strach z rizik, jejichž kvantifikace je natolik významná, že dle Becka modernita vstoupila do své rizikové fáze. Naproti tomu Lipovetsky pozoruje, že se modernita zdokonaluje a efektivně těží ze svých předešlých fází. Nesdílí Beckův pesimismus, když ve stejné době naopak vítá postupující liberalizaci lidských vztahů, která v součinnosti s masovým konzumem vytváří nikoliv rizikovou, ale postmoderní společnost. Zatímco pro Lipovetského je tak modernita poměrně čitelný a předvídatelný proces, který spotřebním charakterem spěje k důslednější svobodné individualizaci, Beck problematizuje modernizaci jako projekt se

zakódovanou ambivalencí, kdy blahodárné vlivy, jsou zároveň doprovázeny riziky.

Podobnosti, ale i rozdíly nacházíme u obou sociologů při identifikaci příčin společenského přechodu. Jak Lipovetsky, tak Beck se v zásadě shodují, že společenská změna byla nastartovaná dosavadním efektivním modelem organizace výroby. Zatímco výsledkem takové účinnosti byl dle Becka komplexně fungující sociální stát, u Lipovetského to byl vznik masové konzumní společnosti postupně stírající třídní rozdíly. Beck zdůrazňuje, že právě sociální stát svými sladěnými schopnostmi vést koordinovanou průmyslovou výrobu, organizací práce v součinnosti s rodinným životem a v neposlední řadě komplexní individualizovanou péčí o své občany vysunul ekonomicky společnost o patro výš efektem eskalátoru. A byl to právě sociální stát, který jedince naučil zbavovat se opory. Tak účinný explikační nástroj jako sociální stát Lipovetsky neprezentuje. Konstatuje, že vedle efektivní organizace výroby a vzniku masové společnosti konzumu se odehrál i sesun liberálních hodnot na celospolečenskou úroveň, přičemž tyto hodnoty do té doby v sociální oblasti patřily jen buržoazii a v oblasti institucí politice, vědě a trhu. Souvislost ale mezi na jedné straně účinnou organizací produkce, vzniku masové spotřeby a na straně druhé hodnotovým uvolněním Lipovetsky nezmiňuje. Oba autoři však souhlasí, že s příchodem rizikové nebo postmoderní společnosti je spojen i start procesu individualizace. Zatímco však emancipace individua je u Becka v duchu rozporné logiky modernity nezáměrným, neplánovaným a tedy i rizikovým plodem, pro Lipovetského je konzumní a individualistická revoluce završením úsilí o vnitřně svobodný život.

Jestliže oba autoři psali o příchodu rizikové respektive postmoderní společnosti ve stejné době, je pozoruhodné sledovat, že zatímco Beck hovoří o sociálních, ekologických a technologických rizicích, která mají nevědomí a tedy i těžko zvladatelný charakter, Lipovetsky oslavuje příchod doby, kde vládne veselství, svoboda, volný čas, spotřeba a zážitky. Stejně tak je pozoruhodný rozdíl v přítomnosti ekonomického rozměru života v rizikové společnosti a odekonomizování sociálních vztahů ve společnosti postmoderní. Trh práce jakoby v postmoderní společnosti zcela přestal hrát roli,

a jedincovy postoje jsou tvarovány jeho vzděláním a životním stylem. Naopak trh práce představuje v rizikové společnosti tu nejvýznamnější instituci, když na sebe váže většinu členů společnosti.

V devadesátých letech identifikuje Lipovetsky třetí fázi moderní společnosti, kterou nazývá hyperkonzumní. Beck i na prahu milénia tvrdí, že se stále nacházíme v rizikové společnosti. V duchu vývojové linearitě nachází Lipovetsky v hyperkonzumní společnosti lhostejnost jako relikv postmoderní společnosti a na druhou stranu odpovědnost jako vlastnost značící budoucnost. Celá hyperkonzumní společnost je tak založena na dualitě protikladů, přičemž Lipovetsky předpokládá, že to bude právě odpovědnost, která bude dominovat. Odpovědnost hypermoderní společnosti je žádoucí i proto, že se v určitém pohledu podobá rizikové společnosti Ulricha Becka. Podobnost spočívá v tom, že i současná hypermodernita je částečně ambivalentní. Na jedné straně zde existuje lhostejnost, úzkost nebo rozklad nástrojů sociální regulace, na druhé odpovědnost, prožitek nebo hospodárný přístup k času a výtěžku. Celá povaha rizikové společnosti je však stále diametrálně odlišná od té hyperkonzumní. Zatímco v druhé modernitě Ulricha Becka jsou rizika neviditelná a tedy překvapující, Lipovetského rizika plynoucí z egoismu a vypjatého konzumu jsou poměrně čitelná pro samotné narcistické aktéry. Proto i samotné odstranění negativních jevů je uskutečnitelné na úrovni aktérů prostřednictvím dominance odpovědnosti. Stejně tak by Beck nesouhlasil s Lipovetským ohledně rozkladu nástrojů sociální regulace. Naopak v rizikové společnosti nadále existují usměrňující instituce vzdělání, výtěžné práce nebo masového konzumu, které jsou inovativními nástroji kontroly. Pro Lipovetského existuje pouze jediná dominantní instituce a to je spotřební, která svou plurální povahou přitahuje všechny aktéry. Jakým způsobem tedy oba sociologové vidí budoucnost modernity?

Nástup rizikové společnosti velí dle Becka důsledně promyslet budoucí směřování a principy fungování modernity. Úkolem reflexivní modernity jako teoretického nástroje eliminace rizika je ustanovit nové institucionální opory, identifikovat rizika a vytvořit takový model jednání, který nebude mít nezamýšlené efekty. Jedině při eliminaci vedlejších důsledků racionalizace je možno uvažovat o udržitelném ekologickém, technickém

nebo sociálním rozvoji. V sociální oblasti je pak primárním úkolem očištění vědomí aktérů, aby se mohli rozhodovat podle reálných podmínek. Lipovetsky žádný institucionální nástroj normativity nezavádí. V podmínkách, kdy společnost závisí více než kdy jindy na jednotlivcích, je veškerá kolektivní odpovědnost ztělesněna informovaným a zodpovědným aktérem spotřebitelem. Zatímco tak pro Becka je nezbytné rizikovou společnost, potažmo celou modernitu zásadně reformovat a kritizovat důsledky vypjaté industrializace a racionalizace, pro Lipovetského je přijatelné pokračování takové hyperkonzumní společnosti, která uchová svobody jedince výměnou za jeho zodpovědnost. Pokud má v budoucnu dle Lipovetského nastat nějaká změna, tak jen převrácením v hierarchii doposavad konzumentských hodnot. Tuto změnu má však v rukou samotný aktér.

4.2. Individualizace a individualismus

Ulrich Beck i Gilles Lipovetsky periodizují moderní individualizaci podobně. Oba sociologové souhlasí, že počátky modernity jsou spojeny s emancipovaným individuem na úkor rozvolněných společenských struktur. Lipovetsky píše o tomto zrodu moderní společnosti podrobněji. Přelom 18. a 19. století se vyznačuje první individualizační revolucí, která zároveň zakládá normativní kořeny modernity. Ty spočívají ve svobodném individualismu, kdy jedinec je zodpovědný sám sobě. Dle Lipovetského však záhy dochází k odklonu prostřednictvím morálního individualismu, který v sobě mimo svobodný individualismus zahrnuje i rozkaz absolutní povinnosti. Ten postupně začíná ovládat celou modernitu, a tak svobodné jednání se mění v podmíněné jednání a disciplínu v rámci nově vznikajících moderních struktur. Zatímco u Lipovetského spočívá postupující organizovanost a de-individualizace modernity v motivu konzumu, dle Becka je motivem redukce chudoby. Oba autoři se však shodují, že organizační nároky průmyslové nebo konzumní společnosti ani neumožňovaly individuální emancipaci, když jedinec byl svázán v rámci nadindividuálních struktur. Lipovetsky připodobňuje společenské uspořádání na přelomu 19. a 20. století k hierarchickému výrobnímu podniku, Beck vidí princip celé organizace ve stejném období v rozvíjejícím se sociálním státě, který vyvažuje individuální nedostatky aktérů. Rozvoj konzumu i blahobytu vede podle obou autorů k opě-

tovné individualizaci. Zásadní rozchod však mezi Lipovetským a Beckem dochází při zdůvodnění a analýze účinků individualizačního procesu.

Zatímco pro Becka původ individualizace vychází jako nezamýšlený důsledek společenského blahobytu, pro Lipovetského je to logické vyústění liberalizačních tendencí postupujících společností. Individualizace je pro Becka riziko, když rozkládá dosavadní třídní a rodinné struktury a připoutává jedince k institucím, především k trhu práce. Naopak pro Lipovetského individualizace znamená dar svobody, když dává jedinci možnost zvolit si vlastní způsob života. V Beckově případě hovořit o daru svobody je nemožné a iluzorní, protože proces individualizace se vždy váže na instituce, a tak aktérův individualismus je institucionalizovaně disciplinován a usměřován. Naopak v případě Lipovetského aktér musí být osvobozen, aby v podmínkách postmoderní společnosti dokázal usměřovat instituce i svůj vlastní život. Důvod pro tak odlišné pojetí spočívá v tom, na co se jednotlivý aktér vztahuje. V Beckově případě je logické, že individualismus je aktérovou vynucenou strategií, protože poté, co byl vyvázán z třídních a rodinných struktur, je vzdělání a trh práce to jediné, co mu zbývá, aby se uživil. Na druhou stranu Lipovetského společnost není vystavěna na výdělečné práci, ale na spotřebě. A i zde je logické, že spotřebitel zpravidla není omezován a naopak nadán mocí instituce utvářet, protože spotřební trh, motivován profitem, potřebuje odpovídat poptávce. Zatímco se tak v rizikové společnosti vydělává, v postmoderní společnosti se utrácí. V porovnání s Beckem je tedy Lipovetského aktér vlastně o krok napřed, když bez zmínky o výdělku rovnou utrácí. Je dost možné, že ani sám německý sociolog by nerozporoval svobodu utrácějícího spotřebitele. Upozornil by však, že taková svoboda konzumního výběru je podmíněna nucenou účastí na trhu práce.

Zároveň by však bylo mylné tvrdit, že aktérův individualismus v rizikové společnosti je zcela nesvobodný. Je to aktérova vlastnost, která závisí na institucích, a tak jedinec je svobodný do té míry, do jaké mu to nabízí struktury. Svou volbu si v mnohém může usnadnit úspěšnou účastí na trhu práce, protože při osvobozující povaze peněz platí, čím větší bohatství tím větší svoboda. V tomto ohledu bylo ale zdůrazněno, že jak vrstvy nejbohatší, tak i ty nejchudší jsou vždy vázány na rizika. V Lipovetského pojetí

není individualismus jako rozhodovací proces vázán na instituce ani na rizika, ale na vlastní preference a životní styl. A naopak je to právě povaha rozhodovacího procesu, která instituce utváří. Ani později ve své upravené podobě se Lipovetsky nepřiklání k institucionální determinaci aktéra. Jedinou zachovalou institucí po éře prázdnoty je spotřební trh. Současná společnost tak více než kdy jindy závisí na svobodném a zodpovědném individualismu.

Odlišné pojetí lze nalézt u obou autorů i v analýze důsledků procesu individualizace, kdy u Becka jsou individualizační efekty rizikové, a to jak pro aktéra, tak pro sociologii. Jsou zpochybňovány klasické sociální formace jako rodina nebo třída, a tak při absenci těchto dřívějších skupinových opor je odkázán sám na sebe při sdílení všech radostí a nezdarů. Stejně věda o společnosti čelí výzvě, jak přesně popsat stávající společenské procesy, když dosavadní kategorie již nemají uplatnění. Pro Lipovetského je tento rozklad naopak příležitostí, aby aktér poté, co byl sužován organizačními principy modernity, mohl konečně žít svobodně, bez veškerého omezování a sám si zvolit vlastní způsob života. Oba autoři jakoby ve stejný čas popisovali zcela odlišnou realitu. Zatímco v rizikové společnosti žijí lidé ze strachu před neviditelnými riziky, například ztráty výdělečné práce, na který je jejich individualismus existenčně vázán, Lipovetského aktéři šťastně proplovají postmoderní společností. Jestli ve společnosti zážitků existuje nějaký strach, týká se jen institucí respektive konzumního trhu, aby dokázal pružně reagovat na netrvalou a přelétavou poptávku spotřebitele.

Situace individualismu se u Lipovetského začíná částečně podobat rizikové společnosti až v posledních 25 letech. V éře paradoxního štěstí se totiž k obavám institucí přidává i sám aktér. Lipovetsky připouští, že spodní vrstvy z ekonomických důvodů nemusejí úspěšně participovat na spotřebním trhu, zatímco ostatním členům společnosti nemusí být potvrzován a uznáván jejich individualismus u druhých. Individualismus tak nemusí mít jen pozitivní osvobozující vlastnosti, ale také agresivní nebo úzkostné účinky z nenaplněného očekávání konzumu nebo přítomnosti pomíjivých známostí. Nadále je však individualismus pojímán jako svobodná volba oproti vynucené Beckově strategii. Pokud je svoboda nějak redukována, tak buď ekonomicky, ale to jen u menšiny obyvatelstva, nebo intersubjektivně od-

mítnutím přízně partnera. V prostředí stále gradujícího konzumního trhu se jí naopak nekladou žádné meze. U Lipovetského na rozdíl od Becka nelze hovořit ani v jeho revidované podobě učení o usměrňujícím vlivu institucí na individualismus. Je to buď stále aktér, který je tvaruje, nebo samy instituce dokonce mizí.

Svobodný individualismus obohacený o odpovědnost a informovanost má být nadále rozvíjen, aby vytěsnil jeho agresivní, lhostejnou a nezodpovědnou variantu. Jedině tak podle Lipovetského možné udržet i hyperkonzumní společnost, která se odvíjí právě od počínání jednotlivců. Naopak Beck požaduje zásadní revizi procesu individualizace. Právě individualizace zcela silově přispívá k rozkladu sociálního státu, rodiny nebo třídy jako opor první modernity bez toho, aby na místo této destabilizace ustanovila novou organizaci. V rizikové společnosti je zcela iluzorné se domnívat, že by její reforma měla vycházet právě z individualismu. Celá změna k normativně má být řešena na institucionální úrovni tak, aby i individualismus nebyl založen na nevědomém donucujícím jednání, ale strategickém rozhodování.

4.3. Sociální integrace, socializace, aktér

Přes postupující individualizaci se ani jeden z autorů nedomnívá, že by společnost byla masou dezintegrovaných jedinců. V tomto ohledu tak oba autoři nesdílejí pesimismus diskurzu disciplíny, který varuje před společenskou dezintegrací. Zatímco však pro Becka je trh práce jako centrální instituce, která sjednocuje, pro Lipovetského je to konzumní trh. Odtud pak i plyne, že zatímco Beck hovoří o tržním individuu nebo společnosti práce, Lipovetsky zase zmiňuje konzumního aktéra a konzumní společnost. Tyto instituce lze u obou autorů považovat za natolik silné i proto, že si zachovaly svou dominantní pozici navzdory přechodu od organizované modernity k rizikové nebo postmoderní a hyperkonzumní společnosti. Úloha těchto institucí pro teorii každého z autorů nechává porozumět i povaze individualizace a individualismu.

Výdělečná práce a příjmy z ní plynoucí individualizaci umožnily jako důsledek blahobytu. Udržitelnost takového blahobytu však předpokládala

plné nasazení na trhu práce, a tak se lidé orientují na trh práce a vydělanými penězi osamostatňují. Jedinec je tak při imperativu práce vlastně donucen se individualizovat a starat se o sebe. Naproti tomu liberalizace jedince u Lipovetského zcela zvrátila dosavadní konzumní principy, když spotřební trh se už neřídí nabídkou, ale poptávkou spotřebitele. Z tohoto zvratu pak i vyplývá svobodný individualismus, který tvaruje všudypřítomné konzumní instituce. Zatímco Beckova společnost je integrována a zároveň vynuceně individualizována proto, že pracuje, Lipovetského sociální formace drží pospolu a užívá si individualismu z vlastní vůle aktérů proto, že konzumuje.

Odlišný vztah k institucím u obou autorů liší i pojetí socializace. Beckův aktér je zespolečenšťován pomocí institucí, které rámcují jeho biografii. Od školní docházky, přes aktivitu na pracovním trhu po důchodový věk je aktér doprovázen socializačním vlivem institucí, přičemž však Beck zdůrazňuje, že ta podstatná, původně nukleární rodina, doznává zásadních změn. Naproti tomu Lipovetského narcis nepotřebuje ke své socializaci žádné institucionální rámce, ale zespolečenšťuje se zcela sám, podle svých preferencí. Podle logiky postmoderní společnosti platí, že pokud veškerá životní volba probíhá nenuceně a z vnitřních motivů, i samotná socializace je narcistická záležitost. Narcis se svým uzavřením vůči vnějšímu okolí sice odspolečenšťuje, když však poznává, že původní autority přestávají existovat, bere na sebe tuto odpovědnost sám. Zatímco tak u Becka je individualismus socializovaná a standardizovaná existence závislá na institucích, u Lipovetského je individualismus socializovaná, ale nestandardizovaná existence nezávislá na institucích. V oblasti socializace a integrace nedochází u Lipovetského k zásadním změnám ani v rámci hyperkonzumní společnosti. Při rozkladu nástrojů sociální kontroly je autoregulace o to významnější. V oblasti společenského sjednocování se nedostává pouze na menšinu ekonomicky marginalizovaných, kteří jsou však hodnotově plně integrováni, když neustále touží po uspokojování spotřebních potřeb.

Pojetí aktéra věrně kopíruje chápání individualizace u obou autorů a rozšiřuje debatní pole obou diskurzů. Mezi Beckem a Lipovetským tak panuje shoda, když v duchu organizované modernity byl člověk až do přelomu šedesátých a sedmdesátých let připoután k velkým formálním organi-

zacím nebo institucím opory jako rodina a třída. Jinými slovy platilo, že individuální biografie byla tvarována rodinným a třídním původem. Aktér již však tehdy byl podle autorů odlišně orientován. Zatímco jedinec, především muž, byl v industriální společnosti orientován na výdělečnou práci a to podle kolektivního úsilí redukce chudoby, Lipovetského aktér byl třídně orientován primárně na spotřebu. Se zrodem individualizace oběma přichází pro oba aktéry zcela nové časy.

Zatímco Lipovetského aktér je mile překvapen, jaké individuální moci a svobody se mu dostalo, aktér rizikové společnosti je naopak zcela zaskočen novými poměry. Přestože se oba aktéři emancipují ve stejné době, jejich reakce na nové společenské podmínky jsou zcela odlišné. Pod tlakem tragických události šedesátých let vzniká narcistická strategie přežití, emoční seberealizace, lhostejnost a individualizace zájmů a vlivem liberálních hodnot oslabování institucionálních vlivů a vlastní determinace života. Naproti tomu na tvarování povahy Beckova aktéra nemají politické nebo sociální soudobé události vliv, stejně tak Beck zpochybňuje případný efekt liberálních hodnot na právo určovat si na okolích nezávislou vlastní biografii. Aktér se naopak stává tím institucionálně závislejší a disciplinován, především vzděláním a trhem práce, čím víc je individualizován, tedy ponechán na pospas všem rizikům bez institucionální, tedy třídní a rodinné ochrany. Důsledkem této vypjaté orientace na pracovní trh je unikající rodinný život. Na jedné straně tak zde vzniká osvobozující narcis jako dokonalý přechod od společnosti řízené druhými k jednání ze své vlastní vůle, od vnějších zájmů k individualistickým přáním, na straně druhé se zde vynořuje aktér ve zcela ahistorických rizikových podmínkách, který je utvářen institucionálním tlakem trhu práce a zároveň marně hledající strategie, které by obnovily dříve fungující rodinná pouta.

Podstatný rozdíl mezi oběma aktéry je v obsahu vědomí. Zatímco Lipovetského narcis ví přesně, jakými strategiemi dosáhnout svých cílů, když ustavičně pracuje na svém sebepoznání, Beckův člověk je v zajetí falešného vědomí. Jak společnost zážitků, tak riziková společnost jsou pro oba aktéry zcela novou společenskou formací. Narcisovi však orientaci usnadňuje fakt, že vychází právě a jen ze sebe, čímž poznává nejen vlastní osobnost,

ale tvaruje i okolní instituce. Tuto možnost vnitřní determinace Beck nemá, když jeho rozhodování je institucionálně závislé. Musí tedy nejdříve poznat institucionální formaci v individualizované společnosti, aby se mohl úspěšně rozhodovat. Jestliže však individualizace má rizikovou povahu, stejně jako ostatní rizika funguje na principu nevědomí. Z neznalosti nových institucionálních podmínek plynou i falešné strategie, které aktér neúspěšně aplikuje, aby nastartoval, udržel nebo zachránil partnerský a rodinný život. Z odlišné kvality vědomí vyplývá, že na jedné straně narcis svou znalostí dokáže poměrně přesně plnit své cíle, na straně druhé se aktérovi rizikové společnosti nedaří naplnit rodinné nebo profesní ambice.

V oblasti životních cílů se oba autoři shodují, že namísto materiálních ambic nastupují postmateriální hodnoty. Pro Lipovetského konzumní společnost se nejedná o tak dramatický posun, když člověk vlastně jen přesídlil z konzumu materiální povahy k estetickým nebo citovým statkům. U Becka se však jedná o průlom, kdy na místo existenční potřeby obživy nastupuje tak luxusní hodnota, jakou je seberealizace nebo osobní rozvoj. V případě společnosti zážitků je realizace takové estetizace života poměrně snadná, když si vybírá z nabídky šité na míru. Ve svém pozdějším výkladu však Lipovetsky už souhlasí s Beckem, že snaha realizovat se ve společnosti, kde redukce chudoby už není na prvním místě, nemusí mít vždy úspěšné výsledky. Oba autoři zmiňují lásku respektive fungující partnerský vztah jako jednu z centrálních hodnot seberealizace. Věrní svému učení však každý liší jiné organizační principy fungování milujícího partnerského soužití. Pro Lipovetského je podstatné, aby se oba aktéři uznávali, aby respektovali výjimečnost toho druhého a projevovali si vzájemnou úctu. Jinými slovy potřebují jeden druhého, aby dosáhli individuálního štěstí. To pro Beckova aktéra je podstatné, aby nejdříve rozeznal institucionální podmínky, ve kterých může partnerský vztah fungovat a neměl tak falešná očekávání. Až v momentě, kdy individuální pracovní podmínky jsou natolik kompatibilní s vedením partnerského vztahu, mohou být i strategie pro vedení partnerského života účinné.

Právě na případu lásky nebo partnerských vztazích se zrcadlí zásadní rozdíl mezi oběma autory. Lipovetského aktér musí pro vlastní úspěch po-

znat buď sám sebe, nebo přizpůsobit své jednání druhému subjektu. Beckův aktér musí nejdříve pochopit strukturální nabídku, lépe rozeznat principy institucionálního fungování a poté až případně zakoušet štěstí skrze druhé.

Co oba autory dále spojuje, je tvrzení, že s příchodem individualizačního procesu dochází k pluralizaci životních biografií. Zatímco Lipovetského aktér se však rozrůžňuje podle svých preferencí, které mohou být minimalizovány ekonomicky nebo podle druhých, Beckovi aktéři se mezi sebou odlišují podle vzdělání a uplatnění na trhu práce. Lipovetského slovníkem by se dalo říci, že existuje tolik životních podob, kolik je druhů osobností nebo kolika životním způsobům se dostává uznání. V Beckově pojetí platí, že existuje tolik osobností, kolik strukturálních nabídek ve vzdělání nebo trhu práce. V oblasti partnerských vztahů pak Lipovetsky rozlišuje v zásadě dva podle logiky dvojího individualismu: toho založeného na kvantitě a kvalitě. Beck jde v tomto pojetí odlišným směrem. Vlivem individualizace existuje tolik životních forem soužití, kolik existuje ne/úspěšných strategií za jejich konstituci nebo setrvání při imperativu trhu práce. A tak nelze partnerské vztahy redukovat pouze na dichotomii kvantity a kvality, ale i v rámci bezdětnosti, počtu dětí, rozvodů, nemanželského nebo mileneckého soužití.

Neméně zajímavé je sledovat u obou autorů rozdíly v pojmání sociální nerovnosti vlivem individualizace. Lipovetsky si všímá, jak s příchodem rozvolňující poválečné atmosféry se stírají třídní rozdíly konzumu a dochází k jejich homogenizaci. K takovému efektu dle Becka nikdy nedošlo, protože sociální rozdíly byly navzdory efektu eskalátoru buď zachovány, nebo se ještě více vyostřují. Dostupnost spotřeby však dle Lipovetského záhy ústí v diferenciaci a to vlivem uskutečňování nejrůznějších konzumních potřeb. Oba sociologové se tak shodují, že rozpadem tříd dochází k individualizaci nerovností. V postmoderní společnosti však panuje odekonomizování sociálních vztahů, a tak pro studium sociální diference je podstatnější sledovat spíše jednotlivé životopisy, biografie a preference aktérů, které determinují aktérův životní styl spíše než postavení na trhu práce. Naproti tomu Beck zdůrazňuje, že vlivem individualizace socio-ekonomické nerovnosti nezmizely, ale naopak se prohlubují. Nejsou to však jen nerov-

nosti v oblasti k přístupu a výsledků ve vzdělání a na trhu práce, ale i tak iracionální proměnná jako je záměrná diskriminace žen. Právě žena jako svébytný aktér je postižena procesem individualizace snad nejvíce, když větší možnost volby je kompenzována ještě větším nárůstem nejistot vlivem nerovného zacházení jak na trhu práce, tak v rodině. To Lipovetsky své aktéry genderově nerozděluje, když obě pohlaví mají na konzumní trh jako centrální instituci postmoderní společnosti nejen rovný přístup, ale i stejnou příležitost jej tvarovat.

O ekonomické nerovnosti lze mluvit jen v případě dvojího individualismu, tedy momentu, kdy Lipovetsky ve svém úsilí o přehodnocení své teorie přiznává, že individualismus může znamenat pro každého aktéra něco jiného. Pro marginalizované neuskutečněnou touhu konzumovat alespoň hmotné statky, pro plně integrované nejistou možnost se realizovat emočně.

Vzájemně odlišná budoucnost pravděpodobně čeká oba typy aktérů. Pro Beckova aktéra je do budoucna zcela klíčové, aby jeho vědomí bylo očištěno. Jedině tak může plánovat, vést a naplňovat svou biografii podle svých ambic bez toho, aby narážel na všudypřítomná rizika. Toto uvědomění stejně jako redukce rizik však nelze provést na individuální, ale institucionální úrovni. Naopak Lipovetsky veškerou budoucnost vkládá do aktérových rukou. Budoucí směřování hyperkonzumní společnosti se nemá odvíjet od institucí, ale zodpovědného a informovaného individualismu.

Aktérova úloha ohledně budoucnosti zcela odpovídá tomu, jak individuum oba sociologové pojmají. Beckův aktér je specifickým produktem vývoje moderní společnosti, stejně jako výsledkem útrap společnosti rizikové. Budoucnost aktéra se tak neodvíjí od jeho jednání, ale od institucionální reformy. Lipovetsky by s Beckem v tomto ohledu zhruba do příchodu postmoderní společnosti souhlasil, když aktér byl přesným obrazem fungování hierarchické formální organizace. Od dob postmoderní společnosti však aktér zcela přebírá otěže dění. Postmoderní společnost je naopak specifickým produktem narcisovy hýřivosti, pomíjivosti, estetizaci a prožitků. V duchu požadavku odpovědného individualismu pak samotná náprava

postmoderní respektive hypermoderní společnosti má vycházet nikoliv od institucí, ale zodpovědných a informovaných aktérů.

Analyzovat hypotetický přechod jednotlivých aktérů mezi oběma společenskými formacemi je střet dvou zcela odlišných světů, které však paradoxně byly autory popsány ve srovnatelnou dobu. Lipovetského narcis by se děsil přechodu ze společnosti zážitků, kde jedinci proplouvají životem podle svého zájmu, do společnosti důkladné konformity s vázaností především na pracovní trh. Společensky se integrovat by pro něj znamenalo přejít od principu samoorganizace k institucionální organizaci, od preference volného času k primátu práce, od čistého vědomí k falešnému vědomí způsobující neúčinné životní strategie a konečně od sebezávislosti nebo intersubjektivní závislosti k existenční vazbě na instituce. Naproti tomu by Beckův aktér, speciálně žena, uvítal uvolněnou atmosféru společnosti zážitků alespoň na pár chvil. Od plánování institucionálně rámcované biografie by přešel k životnímu stylu plánovaného podle sebe nebo podle druhých, od primární orientace na trh práce by přešel ke konzumu sebe sama, druhých, hmotných nebo nehmotných statků, od důsledně ekonomických vztahů určujících míru svobody individualismu k vlastní životní filosofii určující individuální postoje, od vyjednávání o principech fungování partnerského vztahu pod institucionálním tlakem k svobodné intersubjektivní dohodě a v neposlední řadě by žena uvítala přechod od maskulinního a diskriminačního prostředí k společnosti rovných příležitostí. Takové srovnání pak vede k úvaze, že Lipovetského narcis by od počátku čelil velkým adaptačním nárokům a problémům, zatímco Beckův aktér by si užíval čitelného života bez strachu z všudypřítomných rizik.

Taková přímá konfrontace vede k následující otázce: jak je možné, že se sociologické učení autorů tak liší, když jejich myšlenky pocházejí ze stejného období a jejich národy vzájemně sousedí?

4.4. Odlišná analýza stejné doby: úvaha místo závěru

Ambice Ulricha Becka a Gillese Lipovetského jsou v skrze totožné. Oběma autorům totiž jde o to zjistit, v jaké době dnes žijeme. Soudobý německý sociolog Klaus Lichtblau (2001) píše ve své studii, že tak zvaná *Ze-*

itdiagnosen, česky diagnóza doby, je sociologii vlastní v tradici jejího učení. Lichtblau, obdobně jako Miloslav Petrušek (2006) ve svém textu poukazuje na společný charakter mnoha sociologů dávat moderní společnosti přívlastky. Jinými slovy každý autor si vyhlédne jeden významný rys moderní společnosti a tak na úkor jiných znaků jej podrobuje popisu, analýze a kritice, aby od něj odvodil obecné závěry. Obdobný postup je patrný i u dvou hlavních postav této práce, stejně jako u jiných sociologů citovaných v této práci a potažmo stejným směrem jde i tato práce. Zatímco Beck hovoří o společnosti rizikové, Lipovetsky o postmoderní nebo hyperkonzumní, Schultze o společnosti zážitků, Bauman o tekuté nebo individualizované modernitě, Touraine o postindustriální společnosti, Giddens o společnosti důvěry, Weber o společnosti organizace a byrokracie nebo Durkheim o společnosti organické solidarity. Stejně tak i tento předkládaný text hovoří jen o jednom rysu moderní společnosti, individualizaci. Detailněji už mimo racionalizaci nerozebírá generalizaci vztahů a funkční diferenciaci podsystemů, tedy ostatní charakteristiky modernity, tak jak byly definovány na začátku textu. Na takový přístup ke společenské analýze lze nahlížet ze dvou pohledů. Buď je taková redukce chápána jako zjednodušování celé reality, rezignace na sledování systému a útěk od podstaty. Nebo je to naopak důkaz vysoké komplexnosti a proměnlivosti moderní společnosti, a tak jednotlivé společenské přívlastky a diagnózy se mohou nejen vzájemně vylučovat, ale také doplňovat.

Dosavadní srovnání sledovalo především odlišnosti, aby poukázalo na rozdíl v pojmání individualismu buď jako vynucené strategie, nebo svobodné volby. Obě teorie však v pojetí individualismu lze interpretovat i jako vzájemně kompatibilní. Právě při vysoké komplexnosti moderní společnosti, její proměnlivosti a zároveň vědeckých požadavků systematičnosti je v sociologii jako empirické vědě určitá míra redukce nevyhnutelná. Jednotlivé teorie při snaze diagnostikovat současnost si pak nemusí jen protirečit, ale také se vzájemně doplňovat. Jak v závěru chceme ukázat, teorie individualizace Ulricha Becka a Gillese Lipovetského se nemusí stavět pouze proti sobě, ale i vedle sebe jako komplementární součást rysů moderní společnosti.

Trh práce nuceně individualizuje aktéra z několika důvodů. Po rozkladu dřívějších opor třídy a nukleární rodiny a slábnoucí úloze sociálního státu, je aktér nucen dříve než kdy jindy participovat na trhu práce, aby se uživil. Nabídka práce je přitom individualizovaná. Zpravidla poptává jedince, zřídka kdy skupinu a nikdy celou rodinu. Výsledkem participace na trhu práce jsou peníze, které mají univerzálně směnnou hodnotu. Univerzalita tohoto oběživa narůstá s jejich kvantitou. A právě tento moment lze považovat jako určité přemostění mezi Beckem a Lipovetským. Jak už bylo zmíněno, zatímco v rizikové společnosti se vydělává, v hyperkonzumní se utrácí, přičemž obě aktivity jsou plnou součástí moderního člověka. To znamená, že aktér, který se nuceně a vypjatě individualizuje na trhu práce, například na úkor fungujícího partnerského vztahu, se ve stejnou dobu může svobodně realizovat na spotřebním trhu, utvářet ho a měnit ho. Kombinací na jedné straně nucené individualizace na trhu práce a svobody rozhodování na spotřebním trhu docházíme k poznání, že obě varianty individualismu mohou v moderní společnosti na počátku 21. století existovat vedle sebe. Otázkou tak není, zda je individualismus vynucenou strategií, nebo svobodnou volbou, ale vzhledem k čemu se individuum nuceně nebo svobodně rozhoduje?

S ohledem na trh práce je individuum nuceno se individualizovat, s vydělanými penězi je mu zase umožněno svobodně volit z neomezené nabídky spotřebního trhu. Požadavkům trhu práce je aktér nucen se přizpůsobovat prostřednictvím svého zaměstnaneckého profilu, vzdělání nebo místa bydliště. Naopak konzumní trh je nucen se přizpůsobit svou nabídkou spotřebiteli, přičemž jsou to právě jeho požadavky a potřeby, které konzumní trh utvářejí a proměňují ho. A do třetice oba aktéři mohou svou proměnlivostí uvalit toho druhého do nejistoty. Trh práce vedený imperativem efektivit může zeštíhlit své kapacity nebo určité segmenty výroby přesunout do zcela jiné lokace. Taková dynamika, v sociologii definována například pojmem deindustrializace (srov. např. Byrne 2001, Keller 2011), pak může vyústit v krátkodobou nebo dlouhodobou nezaměstnanost v regionu. Stejně tak spotřebitel může uvalit nejistotu na konzumní trh buď prostřednictvím svého nejistého výdělku anebo, blíže Lipovetského interpretaci, svou prch-

livou a proměnlivou povahou svých spotřebitelských choutek. Jinými slovy, jak Beckova, tak Lipovetského interpretace poskytuje odlišný náhled na realitu stejné doby, protože každý z nich sleduje její rozdílný rys. Na jedné straně je moderní člověk nucen se individualizovat, na straně druhé je to jeho svobodná volba, přizpůsobuje se institucím, zároveň ale dokáže instituce i tvarovat, podléhá neviditelným rizikům, ale je schopen sám tuto nejistotu uvalovat na jiné. Právě akcent na jiný charakter současné moderní společnosti z ní dělá buď rizikovou nebo hyperkonzumní. Syntézou však docházíme k závěru, že s ohledem na proces individualizace mohou obě společnosti existovat v rámci jedné moderní společnosti.

Vynucenost individuálního rozhodování lze ilustrovat na absolventech vysokých škol. V České republice v roce 2011 pracovalo zhruba 512 lidí, kteří se živili sociologií (srov. Nešpor 2012: 79). V roce 2013 vysoké školy vyprodukovali celkem 216 absolventů pocházejících z kateder sociologie (srov. Kostecký: Nadbytek sociologů v Česku rozhodně nemáme 2015). Údaje o nově vytvořených pracovních pozicích za rok se sociologickým zaměřením nebyly zjištěny. Přesto lze předpokládat, že počet nových absolventů za rok se nebude rovnat počtu volných pracovních míst ve stejném oboru. Všech 216 nově certifikovaných sociologů tak nenajde své uplatnění ve svém studovaném oboru nejen pro svůj případný vlastní zájem, ale právě i proto, že strukturální nabídka trhu práce neposkytuje dostatek volných míst pro takovou práci. Jinými slovy se v tomto případě aktér vyskytuje v takových institucionálních podmínkách, které v současnosti uplatnění sociologa na trhu práce neumožňují. Absolvent vysoké školy je tak nucen se v lepším případě individualizovat skrze výdělečnou práci v jiném odvětví nebo začít svou pracovní kariéru na úřadu práce.

Naopak individualismus jako výraz svobodné volby lze ilustrovat na proměnách spotřebitelského trhu. Krach cestovních kanceláří může být vysvětlen nejen jejich nezodpovědným hospodařením, ale i individualizací turismu, kdy si spotřebitel začíná organizovat své cesty sám. Jednou z reakcí na bankroty cestovních kanceláří je pak i vznik nového segmentu pojištění klienta právě proti krachu cestovní kanceláře. Nejenže tak spotřebitel dokáže svým jednáním přispět k destabilizaci cestovních kanceláří, zároveň při-

tom vytváří zcela nové odvětví pojišťovacího sektoru, které ho má proti takové destabilizaci chránit. Jiným příkladem, jak se konzumní trh nechá tvarovat apetitem spotřebitele, jsou tak zvané výzkumy trhu. Ty jinými slovy nejsou nic jiného, než zjišťování, jaké právě jsou aktuální spotřebitelské potřeby a jak na ně má spotřební trh reagovat. Zcela extrémním případem je pak tak zvaný politický marketing. Tato politická strategie spočívá v tom, že volební program stran se nevytváří podle aktuálních sociálních, hospodářských, vzdělávacích nebo kulturních problémů, ale podle voliče. Lipovetskými slovy je to samotný konzument nebo volič, který určuje a tvaruje spotřebitelský trh nebo populistické politické strany podle svých potřeb a který i určuje míru jejich úspěšnosti.

Celá odlišnost mezi Beckem a Lipovetským tak spočívá především v odlišné identifikaci významných rysů moderní společnosti. Beck by Lipovetskému jistě nenamítal, že spousta lidí miluje a vyhledává zážitky, stejně jako tráví svůj volný čas konzumem. Postavit však na takovém poznání celou svou vědeckou kariéru by podle Becka mohlo znamenat velké zjednodušení. Naopak je to nedomyšlený způsob modernizace, který definuje současnost. Stejně tak by mohl Lipovetsky namítat Beckovi, že z partikulárního pojmu rizika dělá společenský základ, od kterého se vše ostatní odvíjí. Nepochybně žije spousta lidí ve strachu a úzkosti, jak sám Lipovetsky přiznává. Co však mnohem více vypovídá o současnosti, je dle Lipovetského nadšení pro konzum a hledání štěstí ve spotřebě. Avšak je to právě Beck a jeho důraz na ekonomický rozměr modernity, s jehož pomocí je možno oba typy individualismu propojit.

Beck se nebrání pojmům jako masová spotřeba nebo konzum, to vše ale až jako odvozeninu od centrální instituce práce, jejíž produktivita nejenže nese blahobyť, ale i individualizuje. Stejně tak by Beck pravděpodobně neproblematizoval svobodu volby aktéra na spotřebním trhu a jeho vliv na tvarování nabídky této instituce. Pravděpodobně by však Lipovetskému vyčítal, že práci jako předpoklad konzumu zmiňuje jen epizodicky nebo ji zamlčeně předpokládá. Naopak Beck tento zamlčený předpoklad staví do ústřední pozice, a proto Beckův přístup lze vykládat i tak, že individuální svoboda je možná, ale až jako důsledek výdělečné a institucionálně podmí-

něné práce, kdy univerzalita peněz při jejich kvantitativním nárůstu umožňuje i navyšování osobní volby. Lipovetsky má zcela jistě pravdu, že na spotřebním trhu vládne svoboda volby. Ta je však podmíněna ekonomickými možnostmi aktéra, které v části svého díla zcela opomíjí. Jinými slovy, nezaměstnaný aktér nemá takovou možnost svobodné volby, nemůže se tak vlivně podílet na spotřebním trhu jako ten výdělečný. Svůj vliv na utváření spotřebního trhu může stupňovat v souvislosti s výší svého výdělku. Jedním z mála případů, kde je možné opomenout ekonomický rozměr svobodné individualizace, je volba politických stran. Zcela jistě socio-ekonomický profil voliče má vliv na charakter jeho rozhodnutí, hodnota hlasu je však stejná u všech voličů. Uvedené příklady, jak individualizace prostřednictvím pracovního trhu vynucuje aktéra k jednání, stejně jako mu umožňuje se prostřednictvím spotřeby svobodně rozhodovat, jsou více či méně součástí každého života moderního člověka. Z hlediska srovnání obou autorů tak pro tuto práci plyne zásadní a závěrečné poznání.

Ohledně individualismu nelze tvrdit, že by v současné moderní společnosti převažovala disciplína nad svobodou nebo naopak. Jak Beck i Lipovetsky ukazují, aktér v životě moderní společnosti je nucen se na jedné straně individualizovat, na straně druhé se i svobodně sám rozhodovat podle svých preferencí. Je nucen se přizpůsobovat institucionální nabídce, stejně jako samotné instituce jsou tvarovány podle aktérových preferencí. A posledně, stejně jako proměny pracovního trhu mohou uvést aktéra v nejistotu, i sám aktér proměnlivostí svých preferencí může na samotné instituce uvalit riziko. Předpokládat tak, že individualismus je jen vynucená strategie, nebo jen svobodná volba respektive, že dominuje pouze diskurs disciplíny nebo svobody, by bylo velmi zjednodušující. Jak bylo v této práci ukázáno, v současné moderní společnosti je přítomen jak vynucený individualismus, tak jeho svobodné pojetí, přičemž podstatný je charakter vazby takového individualismu. Právě při opomenutí vázanosti individualismu by mohlo dojít ke schematizujícím závěrům. V tomto ohledu rozumná odpověď je jak ta vycházející z Beckova pojetí, tak i ta Lipovetského. Nuceně se lidé osamostatňují kvůli výdělečné práci, když odcházejí od rodin nebo partnerů, aby si pak svobodně mohli plnit své konzumní sny na spotřebním trhu. Indi-

vidualizace tak může přinášet více svobody a pocit autenticity, stejně jako více nejistoty nebo riziko osamění.

Bibliografie

Literární zdroje

Allan, Kenneth. *Contemporary Social and Sociological Theory*. London: Sage Publications, 2006.

Bartošová Michaela; Pakosta, Petr; Fučík Petr. *Dlouhodobý vývoj v časování porodů a sňatků: Obstojí individualizační teorie ve světle demografických dat?* In: Sociologický časopis 48/2012, s. 315-342.

Bauman, Zygmunt. *Globalizace: důsledky pro člověka*. Praha: Mladá fronta, 1999.

Bauman, Zygmunt. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta, 2002.

Bauman, Zygmunt. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta, 2004.

Beck, Ulrich. *Riziková společnost*. Praha: SLON, 2004.

Beck, Ulrich; Beck-Gernsheim, Elizabeth. *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and political Consequences*. London: Sage Publications, 2002.

Bennett, Amanda. *The Death of the Organization Man*. New York: William Morrow and Company, 1990.

Blecha, Ivan. *Filosofie*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 1998.

Byrne, David. *Understanding the Urban*. New York: Palgrave, 2001.

Comte, August. *Sociologie*. Praha: Bursík & Kohout, 1927.

Dudová, Radka (ed.) *Souvislosti proměn pracovního trhu rodinného a partnerského života*. Praha: SOÚ AV ČR, 2007

Durkheim, Emile. *Sociologie a filosofie*. Praha: SLON, 1998.

Durkheim, Emile. *Společenská dělba práce*. Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2004.

- Durozoi, Gérard; Roussel, André. *Filosofický slovník*. Praha: EWA Edition, 1994.
- Giddens, Anthony. *New Rules of Sociological Method*. Cambridge: Polity Press, 1993.
- Giddens, Anthony. *Důsledky modernity*. Praha: SLON, 1998.
- Geist, Bohumil. *Sociologický slovník*. Olomouc: Victoria Publishing, 1992.
- Habermas, Jürgen. *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*. Praha: Filozofia, 2000.
- Hayek, Fridrich, August. *Právo, zákonodárství a svoboda*. Praha: Academia, 1994.
- Hellas, Paul; Woodhead, Linda et al. *The Spiritual Revolution. Why Religion Is Giving Way To Spirituality*. Oxford: Blackwell, 2005.
- Heywood, Andrew. *Politické ideologie*. Praha: Victoria Publishing, 1994.
- Heywood, Andrew. *Politologie*. Praha: Eurolex Bohemia, 2004.
- Jandourek, Jan. *Čítanka sociologických klasiků*. Praha: Grada, 2010.
- Keller, Jan. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: SLON, 2005.
- Keller, Jan. *Sociologie byrokracie a organizace*. Praha: SLON, 2007a.
- Keller, Jan. *Teorie modernizace*. Praha: SLON, 2007b.
- Keller, Jan. *Soumrak sociálního státu*. Praha: SLON, 2009.
- Keller, Jan. *Tři sociální světy*. Praha: SLON, 2010.
- Keller, Jan. *Koncept postindustriální společnosti a jeho slabiny*. In: *Sociologie* 4/2011, s. 323-337.
- Keller, Jan. *Sociologie středních vrstev*. Praha: SLON, 2012.
- Kliment, Pavel. *Psychologie osobnosti v praxi sociální práce*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013.

- Klíma, Michal. *Volby a politické strany v moderních demokraciích*. Praha: Radix, 2003.
- Krpec, Oldřich; Pšeja, Pavel (eds.). *Mezinárodní politická ekonomie*. Brno: Masarykova univerzita, 2006.
- Křížová, Alena (ed.). *Pracovní a rodinné role a jejich kombinace v životě českých rodičů: plány versus realita*. Praha SOÚ AV ČR, 2006.
- Kubátová, Helena. *Sociologie životního stylu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2000.
- Kubátová, Helena. *Sociologie životního způsobu*. Praha: Grada, 2010.
- Librová, Hana. *Proč chráníme přírodu?: Dvakrát na obhajobu ochránců přírody*. In: *Vesmír* 3/2005, s. 171-177.
- Librová, Hana; Pelikán, Vojtěch. *Individualizace, individualismus a environmentální témata v sociologické a environmentalistické literatuře*. In: *Sociální studia* 3/2009, s. 79-95.
- Librová, Hana. *Individualizace v environmentální perspektivě: sociologické rámování mění pohled a plodí otázky*. In: *Sociologický časopis* 46/ 2010, s. 125-152.
- Linhart, Jiří; Vodáková Alena; výk. red. skup. SOÚ AV ČR. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum, 1996.
- Lipovetsky, Gilles. *Soumrak Povinnosti*. Praha: Prostor, 1999.
- Lipovetsky, Gilles. *Éra prázdnoty*. Praha: Prostor, 2001.
- Lipovetsky, Gilles. *Říše pomíjivosti*. Praha: Prostor, 2002.
- Lipovetsky, Gilles. *Paradoxní štěstí*. Praha: Prostor, 2007.
- Lipovetsky, Gilles. *Hypermoderní doba*. Praha: Prostor, 2013.
- Loužek, Marek. *Riziková společnosti-záminka pro regulaci*. In: *Revue politika* 5/2007, s. 37-40.

- Loužek, Marek. *Max Weber*. Praha: Karolinum, 2005.
- Lužný, Dušan; Václavík, David a kol. *Individualizace, náboženství a identita*. Praha: Malvern, 2010.
- Martuccelli, Danilo. *Sociologie modernity*. Brno: CDK, 2008.
- Marx, Karel. *Odcizení a emancipace člověka*. Praha: Mladá fronta, 1967.
- Marshall, Gordon. *A Dictionary of Sociology*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Marshall, H. Thomas; Bottomore, Tom. *Citizenship and Social Class*. London: Pluto Press, 1992.
- Možný, Ivo. *Sociologie rodiny*. Praha: SLON, 2002.
- Mucha, Ivan. *Sociologie základní texty*. Jesenice u Prahy: Vydavatelství 999, 2007.
- Mythen, Gabe. *Ulrich Beck: A Critical Introduction to the Risk Society*. London: Pluto Press, 2004.
- Nešpor, R., Zdeněk; Václavík, David; a kol. *Příručka sociologie náboženství*. Praha: SLON, 2008.
- Nešpor, R., Zdeněk. *Kdo jsou (a co o sobě chtějí říct) současní čeští sociologové*. In: Data a výzkum – SDA Info 6/2012, s. 77-94.
- Nisbet, A., Robert. *The Sociological Tradition*. New York: Basic Books, 1966.
- Parsons, Talcott; Robert F. Bales. *Socialization and Interaction Process*. London: Routledge, 2014.
- Parsons, Talcott. *Religion in Postindustrial Society. In Action, Theory and the Human Condition*. New York: Free Press, 1978.
- Psotta, Rudolf; Velenský, Michael a kolektiv. *Základy didaktiky sportovních her*. Praha: Karolinum, 2009.

- Petrusek, Miloslav. *Společnost pozdní doby*. Praha: SLON, 2006.
- Pyšňáková, Michaela; Hohnová, Barbora. *Od monolitické k neomezenému individualismu? Význam spotřeby v každodenním životě „mainstreamové mládeže“*. In: Sociologický časopis 46/2010, s. 257-280.
- Pongs, Armin. *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1*. Praha: ISV. 2000.
- Simmel, Georg. *Filosofie peněz*. Praha: Academia, 2011.
- Schultze, Gerhard. *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main: Campus, 1992.
- Schroer, Markus. *Das Individuum der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 2001.
- Slattery, Martin. *Key Ideas in Sociology*. Cheltenham: Nelson Thornes Ltd, 2003.
- Sørensen, Mads; Peter, Christiansen Allan. *An Introduction to the Theory of Second Modernity and the Risk Society*. New York: Routledge. 2013.
- Spencer, Herbert. *O studiu sociologie*. Praha, 1898.
- Šubrt, Jiří. *Postavy a problémy soudobé sociologické teorie: sociologické teorie druhé poloviny 20. století*. Praha: ISV. 2001.
- Šubrt, Jiří (ed.) *Historická sociologie*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007.
- Taylor, Charles. *Varieties of Religion Today. William James Revisited*. Cambridge-London: Harvard University Press, 2002.
- Taylor, W., Frederick. *The Principles of Scientific Management*. New York: Harper, 1911.
- Touraine, Alain. *Critique of Modernity* Oxford UK. Cambridge, USA: Blackwell, 1995.
- Wagner, Peter. *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*. New York: Routledge, 1994.

Wagner, Peter. *A History and Theory of the Social Sciences*. London: Sage Publications, 2001.

Weber, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: J.C.B. Mohr, 1980.

Elektronické zdroje

Detradicionalizace a individualizace náboženství v České republice a jejich sociopolitické a socioekonomické důsledky. Dostupné na: <http://www.soc.cas.cz/projekt/detradicionalizace-individualizace-nabozenstvi-v-ceske-republice-jejich-sociopoliticke> <04-21-2014>.

Elliot, Anthony. *Beck's Sociology of Risk: A Critical Assessment*. London: SAGE Publications, 2002, s. 293-315. Dostupné na: http://www.sagepub.com/mcdonaldizationstudy5/articles/Weber%20and%20Other%20Supporting%20Theories_Articles%20PDFs/Elliott.pdf <04-21-2014>.

Kalamita tisíciletí – chráníme Šumavu, nikoliv kůrovce. Dostupné na: http://www.bisonrose.cz/download/BaRprirpadovky2012_01_Sumava_n03.pdf <01-06-2015>.

Inglehart, Ronald. *Globalization and Postmodern Values*. In: *The Washington Quarterly* (Winter/2000), s. 215-228. Dostupné na: http://muse.jhu.edu/journals/washington_quarterly/v023/23.1inglehart.pdf <11-24-2014>.

Kostecký: Nadbytek sociologů v Česku nemáme. Dostupné na: <http://www.soc.cas.cz/aktualita/kostecky-nadbytek-sociologu-v-cesku-nemame> <01-05-2015>.

Lichtblau, Klaus. *Sociologie und Zeitdiagnose*. Frankfurt am Main: Johann Wolfgang Goethe Universität. 2001. Dostupné na: http://publikationen.ub.unifrankfurt.de/files/1473/Soziologie_und_Zeitdiagnose.pdf <04-11-2014>.

Politický manifest Thomase Pikettyho. Nikoli vědecká práce. Dostupné na: http://ceskapozice.lidovky.cz/politicky-manifest-thomase-pikettyho-nikoli-vedecka-prace-pax-/recenze.aspx?c=A140729_142805_pozice-recenze_lube <11-24-2014>.

Piketty findings undercut by errors. Dostupné na: <http://www.ft.com/intl/cms/s/2/e1f343ca-e281-11e3-89fd-00144feabdc0.html#axzz3JyfGZXzG> <11-24-2014>.

Poškozují evropskou myšlenku, odmítá Německo kvóty na ženy. Dostupné na: http://byznys.lidovky.cz/poskozuji-evropskou-myslenku-odmita-nemecko-kvoty-na-zeny-pqd-/firmy-trhy.aspx?c=A130306_151736_firmy-trhy_mev <04-06-2014>.

Thomas Piketty Gets The Numbers Wrong. Dostupné na: <http://www.forbes.com/sites/louiswoodhill/2014/05/06/thomas-piketty-gets-the-numbers-wrong/> <11-24-2014>.